

***Mecelletü'l-menâr*'da Bir Din-Bilim Problemi Olarak Hz. Âdem**

Fatma Silkin Erol | 0009-0008-1133-0773 | fatmasilkinerol@gmail.com

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kelam Bilim Dalı,
İstanbul, Türkiye

ROR ID: [02kswqa67](https://orcid.org/02kswqa67)

Öz

Batı'da Darwin'in evrim teorisi çerçevesindeki fikirler Hz. Âdem'in ilk insan ve peygamber olmasına yönelik yerleşik algıyı sarsmıştır. Bu fikirler eş zamanlı olarak İslâm dünyasında da karşılık bulmuş ve Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olması ve nübüvveti Müslüman ilim adamları arasında da tartışılır hâle gelmiştir. Darwin'in teorisine göre canlılık ortak bir atadan başlamış ve evrimleşerek farklı türlere ayrılmış, en son insan hâlini almıştır. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerim ve diğer mevcut kutsal kitaplarda bildirildiği şekliyle Hz. Âdem'in ilk insan ve vahye muhatap olan bütün insanların atası olması modern evrim teorisindeki ortak ata ilkesine ters düşmektedir. Bununla beraber her ne kadar modern evrimciler tarafından kabul görmese de 19. yüzyılda ırkçı teorilerin bir uzantısı olarak evrim süreci içerisinde her ırka ait ayrı bir aslın/babanın olduğu yönündeki iddialar da Hz. Âdem'in bütün beşeriyetin babası olduğu şeklindeki kabulü zora sokmaktadır.

Diğer açıdan Hz. Âdem ilk insanlardan biri olsa bile ilk peygamber olması problemidir. Çünkü ilk insanlar fıtratları gereği sade ve tekdüze yaşayan, ihtiyaçları benzer, istekleri azdır. İnsanlığın nübüvveti ulaşması için tekâmül etmesi gerekir. Bu sebeple insanlık ilk resûl olan Hz. Nûh dönemine kadar aşama katederek nübüvveti kavrayabileceği ve şariat bakımından ona ihtiyaç duyacağı seviyeye gelmiş, ancak ondan sonra kendilerine peygamber gönderilmiştir. Bu yorum Hz. Nûh'un ilk resûl olarak bildirildiği nasların zahiri ile de uyum göstermektedir.

Bu makalede Muhammed Abduh'un fikirleri doğrultusunda Reşîd Rızâ tarafından Kahire'de çıkarılan *Mecelletü'l-menâr*'da (1898-1935) Hz. Âdem'in ilk insan ve ilk peygamber olmasına yönelik gerçekleşen tartışmalar incelenmekte ve bunlara tesir eden unsurlar tesbit edilmeye çalışılmaktadır. Daha doğru tesbitlerde bulunabilme adına konu ile ilgili yazılar kronolojik olarak aktarılmış Batı ve İslâm dünyasındaki değişimler dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kelam, *Mecelletü'l-menâr*, Hz. Âdem, Evrim, Nübüvvet, Din-bilim, Reşîd Rızâ.

Atıf Bilgisi

Silkin Erol, Fatma. “Mecelletü'l-menâr'da Bir Din-Bilim Problemi Olarak Hz. Âdem”. *Düzce İlahiyat Dergisi* 9/1 (Haziran 2025), 85-115. <https://doi.org/10.61272/duid.1615188>

Geliş Tarihi	07.01.2025
Kabul Tarihi	27.05.2025
Yayın Tarihi	30.06.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu makale “Reşîd Rızâ'da Bilgi ve Nübüvvet” başlığı ile Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz danışmanlığında hazırlanmakta olan doktora tezi esas alınarak yazılmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ādam as a Religion-Science Problem in *Majallat al-manār*

Fatma Silkin Erol | 0009-0008-1133-0773 | fatmasilkinerol@gmail.com

PhD Student, Marmara University, Institute of Social Sciences, Department of Kalam,
Istanbul, Türkiye

ROR ID: [02kswqa67](https://orcid.org/02kswqa67)

Abstract

In the West, Darwin's ideas within the framework of the theory of evolution challenged the traditional belief that Ādam was the first human and the first prophet. These ideas simultaneously found resonance in the Islamic world, and Ādam's status as Abū al-Bashar (the father of mankind) as well as his prophethood became subjects of debate among Muslim scholars. According to Darwin's theory, life began with a common ancestor, and evolved into different species, ultimately resulting in the emergence of human beings. For this reason, the fact that Ādam was the first human and the ancestor of all humans who received revelation, as stated in the Qur'ān and other existing holy books, contradicts the principle of common ancestry in modern evolution theory. Moreover, although not accepted by modern evolutionists, the claims that there is a separate origin/father for each race in the evolution process, as an extension of racist theories in the 19th century, make it difficult to accept that Prophet Ādam is the father of all humanity.

From another perspective, even if Ādam was one of the first humans, his being the first prophet is problematic. This is because the earliest humans, by nature, lived simple and uniform lives, had similar needs and few desires. In order for humanity to become receptive to prophethood, it must evolve. For this reason, humanity progressed until the time of the first messenger, Nūḥ, reaching a level at which it could comprehend prophethood and need it in terms of the sharī'a, and only then were prophets sent to them. This interpretation is also consistent with the apparent meaning of the texts that identify Nūḥ as the first messenger.

This article examines the debates surrounding Ādam's status as the first human and first prophet, as discussed in *Majallat al-manār* (1898–1935), published in Cairo by Rashīd Riḍā in line with the ideas of Muḥammad 'Abduh, and seeks to identify the factors that influenced these discussions. In order to make more accurate assessments, the articles on the subject were presented chronologically and evaluated in light of the changes in the Western and Islamic worlds.

Keywords

Kalam, Majallat al-manār, Ādam, Evolution, Prophethood, Religion-Science, Rashīd Riḍā.

Citation

Silkin Erol, Fatma. "Âdam as a Religion-Science Problem in *Majallat al-manâr*". *Düzce Divinity Journal* 9/1 (June 2025), 85-115. <https://doi.org/10.61272/duid.1615188>

Date of Submission	07.01.2025
Date of Acceptance	27.05.2025
Date of Publication	30.06.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
	This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Knowledge and Prophethood in Rashid Rida", supervised by Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz (Ph.D. Dissertation, Marmara University, Istanbul/Türkiye, unpublished yet).
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Batı felsefesinde evrim fikrinin ilk izleri Herakleitos (ö. MÖ 475), Empedokles (ö. MÖ 434) gibi filozoflarda görülmektedir.¹ Ancak asıl şöhretini 19. yüzyılda bir biyoloji bilgini olan Charles Darwin (ö. 1882) ile kazanmıştır. Herbert Spencer (ö. 1903) ise evrim fikrini tarihi, siyasî, kültürel ve sosyal pek çok alana yayarak geniş bir evrim felsefesi oluşturmuştur.² Darwin'in evrim teorisine göre canlılar doğada müstakil türler hâlinde bir defada meydana gelmemiştir. Canlılık suda başlamış ve karaya doğru evrilmiştir. Doğada canlılar arasında bir hayat mücadelesi yaşanmaktadır. Bu mücadele sonucunda güçlü olan, çevre şartlarına uyum sağlayan canlılar evrimleşerek çeşitli türleri oluşturmuş ve genetik özelliklerini yeni oluşan canlılara aktarmıştır. Genetik mutasyonlar tesadüfidir. Canlı türleri sabit olmadığı gibi bir tür başka bir türe dönüşebilmektedir.³

19. yüzyılda Darwin'in evrim fikri materyalist felsefenin en önemli dayanağı olmuştur.⁴ Bu teori, aslında canlılığın kökeninden ziyade rastgele mutasyonlar ve doğal seçim ile doğadaki çeşitliliği biyolojik olarak açıklamaya çalışmaktadır. Ancak materyalist ve natüralist felsefe bu teoriyi hayatın ve canlılığın kökenini ortaya koyan yegâne bilimsel açıklama olarak sunmaktadır.⁵ Böylece evrim düşüncesi insanı eşrefi mahlukât olarak gören dine karşı onun ortak bir atadan (canlı organizmadan) gelip evrimleşerek oluştuğunu söyleyerek⁶ bilim ile din arasında bir çatışma yaşanmasına zemin hazırlamıştır.⁷

Batı dünyasındaki bu gelişmeler eş zamanlı olarak İslâm coğrafyasında da yankı uyandırmış, Evrim nazariyesi ve Darwincilik tartışmalara konu olmuştur. Arap coğrafyasında konu ile ilgili ilk tartışmaların 1882 yılında Suriye Protestan Koleji'nde kimya ve jeoloji profesörü olan Edwin Lewis'in (ö. 1959) yaptığı konuşma ile başladığı bilinmektedir. O zamanlar öğrenci olan Beyrutlu Şiblî Şümeyl (ö. 1917) ve Farah Antun (ö. 1922) bu düşünceleri Arap dünyasına tanıttırmada öncü birer isim olmuşlardır.⁸ Bu tarihte ve daha sonra *Mecelletü'l-*

¹ Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1944), 2/30.

² Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Maddeci ve Ruhçu Görüşün Mücadelesi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 81, 87.

³ Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Yavuz Erkoçak (Ankara: Sol Yayınları, 1968), 180, 185-186.

⁴ Bolay, *Türkiye'de Maddeci ve Ruhçu Görüşün Mücadelesi*, 82.

⁵ Fatih Özgökman, "Yaşamın kökeni, evrim ve Tanrı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013), 73-74.

⁶ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 32-33.

⁷ Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 2/30.

⁸ Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 259.

muktataf başta olmak üzere pek çok dergide Darwin ve Spencer'ın evrim anlayışlarıyla ilgili çokça makale yayınlanmıştır.⁹ Meselenin *Mecelletü'l-menâr*'a intikali Kahire'de yayınlanan *Mecelletü'l-muktataf*'a nispetle daha geç bir zamanda olmuştur. Konunun dergide -yayınlanan ilk makaleyi dikkate alırsak- 27 Kasım 1905 tarihinden itibaren bahis konusu edilmeye başlandığını söyleyebiliriz.

Mecelletü'l-menâr'da önce Hz. Âdem'in ilk insan ve "ebü'l-beşer" olması daha sonra peygamberliği tartışılır hale gelmiştir. Bunun en büyük sebebinin son yüzyılda Batı'da görülen Evrim felsefesi ve Darwinciliğin ortaya çıkardığı din-bilim, evrim, tekâmül ve yaratılış problemi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Muhammed Reşid Rızâ'nın (ö. 1935) bu konuda ilk metinleri kaleme alan Muhammed Tevfik Sıdkî (ö. 1920) ve Muhammed Abduh (ö. 1905) hakkındaki değerlendirmesi bu sebebi aşikâr etmektedir. Her iki *Menâr* yazarı da Batı'da insanlığın ve hayvanların kökenleri üzerine araştırma yapan tabiat âlimlerinin insanlık için sayısız babaların bulunduğu ve Hz. Âdem'in tüm beşeriyetin babası olmadığı yolundaki sözlerinin Kur'ân-ı Kerim ile çelişmeyeceğini göstermeye çalışmışlardır.¹⁰

Nitekim *Menâr* ekolüne mensup Muhammed Abduh ile M. Tevfik Sıdkî Hz. Âdem'in tüm beşeriyetin babası olmayabileceğini iddia etmişlerdir. Buna karşın Seyyid Muhammed el-Beşîr en-Neyfer (ö. 1974) ve Yusuf ed-Dicvî (ö. 1946) onların bu görüşlerini tenkit ederek Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olduğunu nasları delil olarak göstermeye çalışmışlardır. Her iki düşünceyi uzlaştırma çabasına giren Reşid Rızâ'nın şahsi kanaati Hz. Âdem'in topraktan, müstakil olarak yaratılıp, tüm insanlığın babası olduğudur. Ancak o Darwin nazariyesinin kesin ispatının yapılması durumunda ilgili nasları ona uygun şekilde yorumlamanın mümkün olacağını ifade etmiştir.

9 Arap coğrafyasında Darwin ve Spencer'ın evrim anlayışlarıyla ilgili yapılan çalışmalar hakkında bk. Harun Anay, "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2001), 48-49, 193-197.

10 Muhammed Abduh için bk. Muhammed Reşid Rızâ, "el-Büheyretü's-sâbi'a mâ semmâhu tatbîku'l-Kur'ân alâ mezhebi Darwin", *Mecelletü'l-menâr* 33, sy 1 (1932): 60. Reşid Rızâ aynı şekilde Tefvik Sıdkî'nin bu mesele üzerinde durma sebebinin türlerin menşei üzerinde inceleme yapan Darwin Mezhebi olduğunu şu şekilde beyan etmiştir: "O bu mesele üzerinden İslâm'a yöneltilebilecek eleştirileri gidermeye çalışmıştır. Sıdkî makalelerinde Darwin mezhebinin kati, ispatlanmış olmadığını vurgulamış ama ispatlandığı takdirde bunun İslâm'la uyusacağını da göstermeye çalışmıştır. İnsanın nasıl yaratıldığı üzerine de bir makale yazarak evrim teorisinin unsurlarının tutarlı olmadığını ama öyle olursa da bunların âyetlerle izahının yapılabileceğini söylemiştir." bk. Reşid Rızâ, "Makâletü sâhibi't-terceme ve kütübihî ve'r-reddi aleyhi, mes'eletü nübüvveti Âdem li'l-beşer", *Mecelletü'l-menâr* 21, sy 9 (1920): 489.

Hız. Âdem'in nübüvveti noktasında ise Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ, ilk resûl olarak Kur'ân-ı Kerim'de Hız. Nûh'un isminin zikredildiğini, dolayısıyla Hız. Âdem'in risâletinin nass ile sabit olmadığını iddia etmektedir. Hatta Reşîd Rızâ'nın Dâru'd-Da've ve'l-İrşâd medresesinden öğrencisi Muhammed Ebû Zeyd (ö. 1930) sarîh bir biçimde Hız. Âdem'in peygamber olmayabileceğini, nübüvvetinin katî nass ile sabit olmadığını bu sebeple de onun nübüvvetini inkâr etmenin küfrü gerektirmeyeceğini söylemektedir.

Biz bu doğrultuda öncelikle Hız. Âdem'in "ebû'l-beşer" olmasını daha sonra da nübüvvetini iki ana başlıkta ele alacağız. Tartışmaya katılan tarafların görüşlerini de ilgili başlıkların altında ayrıca inceleyeceğiz.

1.Hız. Âdem'in "Ebû'l-Beşer" Olma Meselesi

1.1. Hız. Âdem'in "Ebû'l-Beşer" Olmadığına Yönelik İddialar

Mecelletü'l-menâr'da Hız. Âdem'in "ebû'l-beşer" olmayabileceği iddiasını merkeze alarak yazı yazan ilk kişinin Mısır Tûra Hapishanesi'nde Tıp doktoru olan Muhammed Tefvîk Sıdkî olduğunu söylemek mümkündür.¹¹ M. Abduh, Ezher Üniversitesi'ndeki mutât tefsir derslerinin birinde en-Nisâ sûresinin ilk âyetini tefsir ederken bu görüşü dillendirmiş, onun derslerini takip ettiği düşünölen Sıdkî de bu görüşleri kendisinden öğrenmiş olmalıdır.¹² Ancak dergide Abduh'un ders notu Sıdkî'nin makalesinden sonra yayınlanmıştır.¹³ Bu sebeple *Mecelletü'l-menâr*'da Hız. Âdem'in "ebû'l-beşer" olup olmadığı tartışmasını başlatan kişi Tefvîk Sıdkî'dir.

Tefvîk Sıdkî materyalistlerin İslâm'a yönelik iddialarını çürötmek için kaleme aldığı söylediği makale serisinde ilk olarak onların Kur'ân hakkında öne sürdükleri iki iddia üzerinde durmuştur. Bunlar Hız. Âdem kıssası ve âlemin yedi günde yaratılma meselesidir. Çünkü Sıdkî'ye göre materyalistlerin nazarında Darwin'in evrim teorisi geçerlidir. Sıdkî bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

"Bazı insanlar kâinatın düzeni ve insanoğlunun yaratılışı ile ilgili muammayı çözdüğü için bu mezhebin görüşlerini dikkate alıyorlar. Şu an geçerli olan anlayış budur. Biz eskiden bu meselelerle ilgili başka şeyler biliyorduk ve onlara inanıyorduk. İlk zamanlarda dört unsura, yeryüzünün âlemin merkezi olduğuna, güneşin ve yıldızların onun etrafında döndüğüne inanıyorduk. Fakat

11 Tefvîk Sıdkî'nin hayatı ve eserleri için bk. Abduh İbrâhim, "Tercemetü't-tabîb Muhammed Tefvîk Sıdkî", *Mecelletü'l-menâr* 21/9 (1920), 485-486.

12 "Tefvîk Sıdkî Kur'ân anlayışını Risâletü't-Tevhîd'den, tefsir yöntemini ise Tefsîru'l-menâr'dan almıştır". bk. Reşîd Rızâ, "Menâr", *Mecelletü'l-menâr* 8/20 (1905), 783.

13 Reşîd Rızâ hangisinin daha önce bu fikirleri beyan ettiğini hatırlamadığını söylüyor. bk. Reşîd Rızâ, "Makâletü sâhibi't-terceme ve kütübihî ve'r-reddi aleyhi, mes'eletü nübüvveti Âdem li'l-beşer", 489.

şimdi bu düşüncelerimiz değişti başka hakikatleri kabul ediyoruz... Bu konudaki açıklamalar mutlak değildir. Bunlar insanoğlunun başka açıklamalara ulaşamayacağı anlamına gelmez.”¹⁴

Sıdkî bu sözleri ile hem problemin çıkış sebebini hem de çözümü için neleri merkeze aldığını aşikâr etmektedir. Ayrıca bilimsel açıklamaların değişkenliğinin vurgulanması zamanla Evrim nazariyesine yönelik fikir ve kanaatlerin değişebileceğine işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir.

İkinci olarak Sıdkî Kur’ân-ı Kerim’de Hz. Âdem’in yeryüzünde yaratılmış ilk insan veya tüm insanlığın babası olduğuna veya topraktan, doğrudan doğruya yaratıldığına dair açık bir âyetin olmadığını ifade etmiştir. Nitekim el-Bakara sûresinde Allah Teâlâ meleklerine yeryüzünde bir halife yaratacağını söylediği zaman onlar “*yeryüzünde fesat çıkaracak, kan akıtacak varlıklar mı yaratacaksın?*”¹⁵ diye karşılık vermişlerdir. Sıdkî bu âyeti dünyada Hz. Âdem’den önce başka varlıkların hatta insanların varlığına bir delil olarak kabul etmektedir.¹⁶

Hz. Âdem’in ilk insan olması hakkında tartışmalara yön veren konulardan birisi insanların tek bir nefisten (en-nefsü'l-vâhide) yaratıldığını ifade eden âyete getirilen yorumlardır.¹⁷ Mustafa el-Merâğî ve Muhammed Abduh dışındaki müfessirler burada kastedilen “tek bir nefs”in Hz. Âdem olduğunu kabul etmektedir.¹⁸ Abduh’un görüşünü takip eden Sıdkî’ye göre âyetin başında yer alan “ey insanlar” ile muhatap Araplar’dır. Âyette geçen “tek bir nefs”ten murat

14 Tevfîk Sıdkî, “ed-Dîn fî nazari’l-akli’s-sahîh, şubuhâtün li’l-maddiyyîn fi’l-Kur’ân” 8/18 (1905), 737.

15 Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: DİB Yayınları, 2006), el-Bakara 2/30.

16 Muhammed Abduh bu âyetin tefsirinde halifelik meselesi ile ilgili olarak müfessirlerden bazılarının bu terimle Allah Teâlâ’nın yeryüzünde bir sınıfı veya konuşan hayvan nevinden bir grubu tarif ettiğini sonra bunların yok olduğunu söylemişlerdir. Bu sınıftan melekler haberdardı ve yeryüzünde fesatlık çıkarıp kan dökmüşlerdi o yüzden Allah yeryüzünde halife yaratacağını söylediği zaman akıllarına bu grup gelmişti. Abduh müfessirlerin bu açıklamalarını doğru kabul edildiği takdirde Âdem’in yeryüzünde akıllı hayvan sınıfının ilki olmadığını ortaya çıkacağını söyler. Böylece Âdem konuşan hayvanlardan zat ve madde itibarıyla bir gruba veya gruplara benzeyen yeni bir grubun ilki olur. Ahlak ve karakter açısından ise ona muhaliftir. bk. Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm (Tefsîru’l-menâr)* (Kahire: Dâru’l-Menâr, 1954), 1/257-258.

17 “Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının...” en-Nisâ 4/1.

18 Hatice K. Arpağuş, “Aynı Vardan Var Olmuşuz”, *Yaratılış Açısından Kadının Konumu ve Durumu, Kadın Olmak; İslâm, Gelenek, Modernite ve Ötesi*, ed. H. Şule Albayrak (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 88.

ise onların aslı olan annelerinin nefsidir. Çünkü tüm insanlık Hz. Âdem'den türemiş olsa idi âyetin devamında gelen “o ikisinden çokça erkek ve kadınları yayan” ifadesi yerine “o ikisinden erkeklerin ve kadınların hepsini yayan” denirdi. Bu itibarla Sıdkî'ye göre Hz. Âdem tüm insanlığın değil ancak Arapların veya bazı doğu milletlerinin babası olabilir.¹⁹ Sıdkî “Din Kur’ân’dır” söylemine²⁰ binâen hadislerin delil olma niteliğini kabul etmediği için meseleyi izah ederken hiçbir hadisi delil olarak zikretmediği gibi kendisine sunulan hiçbir hadisi de dikkate almamıştır. Ayrıca konu hakkında değerlendirmelerini yazarken o, M. Abduh ve Reşîd Rızâ'nın aksine, önceki âlimlerin hiçbirinin görüşüne de müracaat etmemiştir.

Tevfik Sıdkî, Darwin teorisinin bilimsel olarak kesin bir şekilde ispatının yapılması ihtimaline binaen bu nazariyenin Kur’ân âyetleri ile çelişmeyeceğini göstermeye çalışmaktadır. Ona göre Kur’ân’da Hz. Âdem hakkında nâzil olan her âyeti Darwin nazariyesine uygun olarak yorumlamak mümkündür. Nitekim insanın yaratılışı ile ilgili âyetlerde Hz. Âdem’in topraktan yaratıldığı bildirilmekte ancak doğrudan doğruya yaratıldığı zikredilmemektedir. Bu durum yaratılışın bir süreç içinde gerçekleştiğini göstermektedir.²¹

Hz. Âdem’in “ebû’l beşer” olma meselesi Darwin teorisinin temel birtakım iddiaları sebebiyle gündeme geldiği için tartışma bu nazariye üzerinden seyretmektedir. Tevfik Sıdkî kendisi hakkında yapılan tenkitleri bertaraf etmek için insanın yaratılışı ile ilgili bir makale kaleme almıştır. Burada yazar öncelikle Darwin nazariyesinin Avrupa bilim çevresinde tabiata dair meseleleri izah etmek için en iyi nazariye olarak kabul görmesine karşın katî olarak ispatının yapılmadığını, yapıldığı takdirde ona inanmanın gerekli olacağını belirttiikten sonra bu nazariyenin temel iddialarını bir takım bilimsel verileri kullanarak çürütmeye çalışmıştır. O bu yazısında insan ve hayvan genetiğine dair bilgi sahibi bir tabip olarak bilimsel birikimini kullanmaktadır. Evrimcilerin türler arası geçişte öne sürdükleri sistemin hatalarını insan ve hayvan organizmaları

19 Tevfik Sıdkî, “ed-Dîn fî nazari’l-akli’s-sahîh, şubuhâtün li’l-maddiyyîn fi’l-Kur’ân”, 738-739.

20 Tevfik Sıdkî Kurâniyyûn ekolünün Mısır’daki temsilcisidir. Görüşleri için bk. Tevfik Sıdkî, “el-İslâm hüve’l-Kur’ân vahdeh”, *Mecelletü’l-menâr*, 9/7 (1906), 517. Ancak Sıdkî daha sonra bu görüşlerinden vazgeçmiştir. bk. Tevfik Sıdkî, “Usûlû’l-İslâm: Kelimetü insâf ve i’tirâf”, *Mecelletü’l-menâr* 10/2 (1907), 140.

21 Sıdkî’nin zikrettiği âyetler şunlardır. “Andolsun sizi yarattık; sonra size şekil verdik, sonra da meleklerle, “Âdem’e secde edin” diye emrettik. İblis’in dışındakiler secde ettiler. O secde edenler arasında yer almadı.” el-A’râf 7/11; “Andolsun biz insanı şekillenebilir özlü balçıktan, (şekil verilip) kurutulmuş çamurdan yarattık.” el-Hicr 15/26.

üzerinden göstermeye çalışmış, daha sonra da canlı varlıkların nasıl yaratıldığını biyolojik olarak açıklamıştır.²²

Kronolojik olarak *Mecelletü'l-menâr*'da Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olmayabileceğini iddia eden ikinci isim Muhammed Abduh'tur. Abduh, Ezher'de verdiği tefsir derslerinin birinde Kur'an-ı Kerim'deki âyetlerden yola çıkarak Hz. Âdem'i eski ve yeni tüm insanlığın babası olarak görmenin mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Abduh'a göre en-Nîsâ sûresinde "*Ey insanlar! Biz sizi tek bir nefsten yarattık*" mealindeki âyette zikredilen "tek bir nef"ten muradın Hz. Âdem olduğuna dair kesin bir beyân yoktur. Âyette bu ifade müphem bırakılmış ve nekre (belirsiz) olarak zikredilmiştir. Oysaki Hz. Âdem bilinen bir şahıstır. Diğer taraftan Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olması bazı bilimsel ve tarihî verilere aykırıdır. Bilimsel olarak bazı Batılı araştırmacılar beyaz, sarı, siyah gibi beşeriyetin her bir sınıfına "ırkına" yönelik farklı asılların olduğunu iddia etmektedirler. Burada Abduh'un beşerle kastı ayakta duran, derisi açık, insan lafzı ile adlandırılan konuşan canlıdır. Tarihi olarak ise toplumlar kendilerini farklı asıllara nispet etmektedirler. İbraniler neseplerini Hz. Nûh ve Hz. Âdem'e bağlarken, Çinliler beşeriyeti başka bir baba ile başlatmaktadırlar. Böyle iken tüm beşeriyeti Hz. Âdem'e nispet etme görüşünde ısrarcı olmak doğru değildir. Bu dikkate alındığı takdirde bazı Batılı araştırmacıların ve onların sözlerine ikna olmuş bilim adamlarının düşündüğü gibi farklı insan ırklarının her birinin farklı bir ata ile bağlantılı olduğu ve her bir türün soyunun o atalara dayandığı görüşü ispat edilir ise bu durum Kur'an ile çelişmeyecektir.²³

Reşid Rızâ ise meseleyi açıklığa kavuşturmak için öncelikle en-Nîsâ sûresinde zikredilen "tek bir nef" in müphem bir ibare olduğunun altını çizmiştir. Müfessirlerin çoğu "tek bir nef" ibaresini Hz. Âdem olarak tefsir etmişlerdir.²⁴ Ancak Reşid Rızâ 'ya göre onlar bu hükmü nasların zahirinden değil, önceden kabul görmüş, genel kanaate binâen vermişlerdir. Bununla beraber naslarda geçen "*Ey Âdemoğulları*" ibaresi Hz. Âdem'in bütün insanlığın değil âyetlerin indiği dönemde Kur'an'ın ilk muhataplarının Hz. Âdem'in neslinden olduğu anlamına gelmesi mümkündür. Nitekim el-Bakara sûresinde²⁵ açıklandığı üzere Hz. Âdem'den önce yeryüzünde aynı cinsin başka türleri vardır ve onlar orada fesat çıkarmışlardır. Bu itibarla âyetteki "tek bir

22 Tevfik Sıdkî, "Keyfe hulika'l-insân", *Mecelletü'l-menâr* 14/4 (1911), 303-307.

23 Reşid Rızâ, "Sûretü'n-Nisâ", *Mecelletü'l-menâr* 12/7 (1909), 485-486. Tefsîru'l-menâr'daki neşri için bk. Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-menâr)*, 4/323-326.

24 "Muhammed Abduh ve Mustafa el-Merâgî dışındaki bütün müfessirler "en-nefsü'l-vâhide"yi Hz. Âdem olarak yorumlamışlardır." bk. Arpaguş, "Aynı Vardan Var Olmuşuz", 88.

25 el-Bakara 2/30.

nefs" ibaresinin müphem kabul edilerek bu şekilde yorumlanması mümkündür. Reşîd Rızâ, Abduh ile diğer müfessirlerin görüşlerini karşılaştırır ve Abduh'un fikirlerinin imkân dahilinde olduğunu söyler. Çünkü Rızâ, Batılı araştırmacıların insanlığın her ırkına yönelik farklı ataların olduğu şeklindeki fikirlerini ispat ederlerse bu durumun Kur'an-ı Kerim ile çelişmeyeceğini göstermek istemektedir.²⁶

Reşîd Rızâ, Abduh'un görüşlerine destek olabilecek, bazı İslâm âlimlerinin "tek bir nefis" hakkındaki yorumlarına başvurmuştur. Bu doğrultuda Reşîd Rızâ te'vilde selefin yolunu benimseyen ve İbn Teymiyye çizgisine yakın bir müfessir olarak bilinen, kendisinden çokça alıntı yaptığı, Şehâbeddin Mahmud el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî* isimli tefsirine başvurur.²⁷ Rıza, Âlûsî'nin Hz. Âdem ve ilk yaratılış hakkında zikrettiği hadisleri,²⁸ yazarın İmâmiyye Şîası'ndan, eş-Şeyhü'l-Ekber İbn-i Arabî gibi sûfi âlimlerden ve Ehl-i Kitap'tan aktardığı görüşleri nakleder. Bu aktarımların özeti Hz. Âdem'den önce yeryüzünde çokça âdemin var olduğu ve ondan sonra Hz. Âdem'in yaratıldığıdır.²⁹ Âlûsî, çoğunluğu Şîî âlimlerden aktardığı Hz. Âdem'den önce başka varlıkların olduğuna dair rivâyetlerin ve bilgilerin bu konuda kesin bir kanaat oluşturmak için yeterli olmadığını düşünmektedir. Bu sebeple kendi kanaatinin de Ehl-i Sünnet uleması gibi Hz. Âdem'in ilk insan ve "ebû'l-beşer" olması doğrultusunda olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Ancak Reşîd Rızâ, Âlûsî'den

26 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm*, 4/324.

27 Ahmet Çelik, "Rûhü'l-meânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/213-214.

28 Âlûsî Hz. Âdem ile ilgili şu hadisi nakletmektedir: "Allah babamız Âdem'den önce otuz bin Âdem yarattı, her iki Âdem'in arası bin senedir." Ancak Reşîd Rızâ'nın Âlûsî'den aktardığı bu rivâyet sahih hadis kitaplarında bulunmamaktadır. Rivâyetin değerlendirilmesi için bk. Mahmoud Sallum, *Menâr Ekolünün Hadis Anlayışı* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 148.

29 Âlûsî, Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili bilgileri İmâmiyye Şîası muhaddislerinden olan İbrâhim en-Nu'mânî'nin (ö. 360/970) *Câmi'ul-Ahbâr* adlı eserinden almıştır ve burada nakledilen bilgilere göre Hz. Âdem'den önce yeryüzünde otuz bin Âdem vardır, onlardan sonra babamız Âdem yaratılmıştır. Ayrıca Âlûsî Şîa ulemasından İbn Bâbeveyh'in (ö. 381/991) *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserinde yer alan bir rivâyeti nakleder. Bu rivâyete göre Allah yeryüzünde binlerce Âdem yaratmıştır. Yine İbn-i Arabî de (ö. 638/1240) benzer kanaatte olup *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'sinde Hz. Âdem'den önce kırk bin sene başka Âdem'ler olduğunu söylemektedir. Bk. Reşîd Rızâ, "Sûretü'n-Nisâ", 487.

30 Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah Âlûsî, *Ruhü'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 4/180-181. Âlûsî'nin tefsirinde meselenin ele alınışı ve değerlendirilmesi için bk. Mehmet Ergün, *Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Âdem ve Yaratılış Kısası Çerçevesinde Bir İnceleme* (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisâns Tezi, 2006), 25-29.

aktardığı bu bilgileri, Abduh'tan önce Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olmadığını düşünen İslâm âlimlerinin var olduğunu göstermek amacıyla zikretmiştir. Bununla beraber Reşîd Rızâ'nın Âlûsî'den aktardığı bu hadisler aslında onun hadis tenkit usulüne göre zayıf kabul edilebilecek rivâyetlerdir. Ancak Reşîd Rızâ bunun üzerinde durmamış, rivâyetlerin mahiyetine odaklanarak yeryüzünde Âdem'lerin sayısının çokluğu ve ondan önce var olduklarına dair fikirlerin ve o fikirlere temel teşkil eden rivâyetlerin varlığını göstermekle yetinmiştir.

Reşîd Rızâ dergideki yazılarıyla önce Tefvîk Sıdkî'yi, daha sonra da M. Abduh'u, Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olması konusundaki görüşlerinden dolayı tenkit edenlere karşı savunacaktır. Rızâ, Sıdkî'nin bu mesele hakkında yaptığı yorumların Evrim nazariyesinin kesin olarak ispat edildiği takdirde dikkate alınabileceğini ifade etmiştir. Nitekim Reşîd Rızâ'ya göre Sıdkî de bu nazariyenin yakînî olmayıp zannî bir mesele olduğunu düşünmekte, şayet burhân ile ispat edilirse de bunun Kur'an ile çelişmeyeceğini göstermek istemektedir.³¹ Abduh da Hz. Âdem'in insanlığın babası olduğunu reddetmediği gibi Kur'an'ın Darwin veya başka nazariyelere uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerektiğini de söylememiştir. Onun tüm çabası Kur'an'ı görüşüne uydurmak değil onun ne dediğini anlamaya çalışmaktır.³² Neticede Reşîd Rızâ'ya göre insan bir cinsten ve bir hakikatten yaratılmıştır. Bunun Ehl-i Kitap ve Müslümanların ekserisinin itikadı üzere Hz. Âdem ile veya bir kısım Şia ve Sûfiyye'nin itikadında olduğu gibi başka bir varlık ile veya bazı araştırmacıların kabul ettiği gibi sayısız asılların sayısız sınıfları türetmesi ve aslın veya asılların bazı hayvanlardan evrim yoluyla gelişerek veya müstakil olarak yaratılmaya başlanması arasında bir fark yoktur. Çünkü el-Mü'minûn sûresinde ifade edildiği gibi "nefs" kelimesi hakikat ve mahiyet anlamına gelir.³³ İnsan bu özelliği ile diğer varlıklardan ayrılmaktadır. Allah insanı "bir cins" ve "hakikatten" yaratmıştır. Bu hakikat de insanlıktır. İnsanın aslı konusunda farklı fikirler olsa da ortak vasıf bu "insanlık"tır.³⁴

1.2. "Ebü'l-Beşer" Meselesinde Mecelletü'l-menâr'a Yöneltilen Tenkitler ve Reşîd Rızâ'nın Cevapları

Mecelletü'l-menâr'dan takip edebildiğimiz kadarıyla Muhammed Abduh ve Tefvîk Sıdkî'nin Hz. Âdem'in tüm beşeriyetin babası olmayabileceği yönündeki iddialarını ve evrim nazariyesine paralel olarak Sıdkî'nin görüşlerine iki kişi

31 Reşîd Rızâ, "Ebûnâ Âdem ve mezhebü Darwin", *Mecelletü'l-menâr* 8/23 (1906), 920.

32 Reşîd Rızâ, "Sûretü'n-Nisâ", 487.

33 "Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz.", el-Mü'minûn 23/12.

34 Reşîd Rızâ, "Sûretü'n-Nisâ", 488. *Tefsîru'l-Menâr*'daki neşri için bk. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 4/326-330.

tenkit yazısı göndermiştir. Bunların ilki Tunus Zeytûniye Medresesi âlimlerinden Seyyid Muhammed el-Beşîr en-Neyfer, ikincisi ise *Mecelletü'l-Ezher* muharriri Yusuf ed-Dicvî'dir.

Muhammed el-Beşîr³⁵ *Mecelletü'l-menâr'a* gönderdiği yazısında Kur'ân ve Sünnet'te Hz. Âdem'in bütün insanlığın babası olduğunun açıkça beyan edildiğini ifade etmiş, Reşîd Rızâ'yı ise ilgili nasları zahiri anlamından uzaklaştırarak Darwin nazariyesine uygun hale getirmekle suçlamıştır. Bunu kanıtlamak için de öncelikle Hz. Âdem'in insanlığın babası olduğu konusunda, âyetlerdeki müphemliği gideren hadisleri zikretmiştir. Bunlardan en sahih ve sarih olanı "İsrâ" hadisidir. Bu hadise göre Hz. Peygamber Cibrîl ile gökyüzünün katlarında ilerlerken peygamberlerle karşılaşır. Bu peygamberlerden biri Hz. Âdem'dir: "-Cibrîl'e bu kim diye sordum. -Âdem'dir sağında ve solunda olan bu karaltılar da evlatlarının ruhlarıdır. Sağında olanlar cennet ehli solunda olanlar cehennem ehlidir. Sağına baktıkça güler, soluna baktıkça ağlar."³⁶ Bir diğeri şefaât ile ilgili şu hadistir: "Müminler kıyâmet günü toplanırlar. Rabbimizden şefaât istediğimizde önce Âdem'e verilir, çünkü o insanlığın babasıdır, derler."³⁷ Muhammed el-Beşîr'e göre her iki hadis de Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olduğunu kanıtlamaktadır.³⁸

Neyfer'in Reşîd Rızâ'ya yönelik ikinci mühim tenkidi, Reşîd Rızâ'nın "Bu, ilmî bir meseledir, dini değildir." diyerek bilim-din ayrımına gitmesidir. Münekkide göre baştan sona Kur'ân-ı Kerim'in içindekiler dindir, ona muhalefet caiz değildir. Neyfer'e göre, "Din Firavunlar ile ilgili malumat aktarırken 'bu, tarihi bir meseledir' diyerek Kur'ân'ı nakzeden bir şeyi söylemeye izin vermediği gibi hiç kimseye ceninlerin oluşumunda bilim adına Kur'ân'ı doğrulamayan bir görüşü desteklemeye de izin vermemektedir."³⁹

Reşîd Rızâ, Neyfer'e en-Nîsâ sûresi birinci âyetteki "tek bir nefs"ten başlayan ve bilim-din meselesiyle son bulan uzun bir cevap yazarak hem kendini hem de Abduh'u savunmuştur. Ona göre konu ile ilgili olarak zikredilen âyetlerin zahirinde Hz. Âdem'in tüm insanlığın babası olduğunu ispatlayacak bir delil yoktur. Âyetteki "tek bir nefs" ibaresi müphem bir lafızdır. Reşîd Rızâ bu

35 Hayatı ve eserleri için bk. Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîne't-Tûnisîyyîn* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986), 5/67-71.

36 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cûfi Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühêr b. Nâsır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 2002), "Tefsîr", 2; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. M. Fuad Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabi, 1991), "İman", 322.

37 Buhârî, "Tevhîd", 19; "Rikâk", 51; "Tefsîru'l-Kur'ân", 17/5; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Mısır: Şeriketü Matbaati Mustafa, 1975), "Kıyame", 10.

38 Seyyid Muhammed el-Beşîr en-Neyfer, "Âdemü ebü'l-beşer", *Mecelletü'l-menâr* 13/1 (1910), 22-23.

39 Neyfer, "Âdemü ebü'l-beşer", 24.

ibarenin Allah Teâlâ tarafından özellikle müphem bırakıldığını ve bu durumun da Kur'ân'ın mucizeliğine delâlet ettiğini söylemektedir. Çünkü Kur'ân bu üslubu ile hem kendisine yönelebilecek şüphelere mâni olmuş hem de tüm çağlara hitap ettiğini göstermiştir.⁴⁰ “Tek bir nefis” ibaresine ne ilk insanın Hz. Âdem olduğuna inanan, Kur'ân'ın nazil olduğu dönemde yaşayan Ehl-i kitap ne de birden çok asıl olduğunu kabul eden çağımızdaki araştırmacılar itiraz edemeyeceklerdir.⁴¹

Reşîd Rızâ, Neyfer'in “tek bir nefis” konusunda müphemliği giderme amacıyla zikrettiği hadisleri kesin delil kabul etmemektedir. Hadisler sahih olsa bile manaları katî değildir. Çünkü iddia edilenin aksine yorumlamak mümkündür. Özellikle İsrâ hadisinde Hz. Peygamber farklı zamanda, farklı mekanlara gönderilen birçok peygamber varken ancak belli bir kısmını zikredip muhatapları ile ilgili ayrıntılı bilgi vermediği gibi Hz. Âdem'in baktığı karaltıların miktarı ve bulundukları mekân konusunda da herhangi bir bilgi vermemiştir. Dolayısıyla Hz. Âdem'in biyolojik olarak değil insan olmak, insan nev'inde öncülerden biri olmak itibarıyla “ebü'l-beşer” olması daha doğrudur.⁴²

Neyfer'in İslâm dinine mugayir görüp laik bir söylem olarak algıladığı ve tenkit ettiği dinî-ilmî ayrımı noktasında ise Reşîd Rızâ şu yorumu yapar:

“Kur'ân-ı Kerîm'de dinin makâsıdından olmadığı için insan ve kâinatın yaratılışı ile ilgili tafsilatlı bilgiler verilmemiştir. Mevcut âyetlerde Allah Teâlâ'nın kudretine, yaratılıştaki hikmetine ve kullarına olan rahmetine işaret edilmiştir. Hakkında nas varit olmayan ilmî meselelerde ise sahasının ehli olan bilim adamlarının sözüne itibar etmek caizdir. Âyet-i kerimede insanoğlunun bir asıldan, bir cinsten yani “tek bir nefis”ten geldiği bildirilmekte fakat bu nefsin, cinsin hakikatinden bahsedilmemektedir. Bu konuda Kur'ân'da geçen âyetleri ihmal etmeyerek, insanlığın aslı ve yaratılışı hakkında araştırma yapan ulemanın sözleri dikkate alınarak âyetteki müphemlik giderilebilir. Bu itibarla “tek bir nefis”i Hz. Âdem olarak yorumlamak mümkün olduğu gibi Hz. Âdem'den önce başka âdemler veya genel anlamda “insanlık” olarak yorumlamak da imkân dahilindedir.”⁴³

“Ebü'l-beşer” meselesinde *Mecelletü'l-menâr*'a yapılan ikinci tenkidin sahibi Abduh ve *Menâr* ekolüne muhalif tavrıyla bilinen Ezher ulemasından *Mecelletü'l-ezher* muharriri Yusuf ed-Dicvî'dir.⁴⁴ Dicvî, Reşîd Rızâ'yı insanın

40 Reşîd Rızâ, “el-Menâr: Âdemü ebü'l-beşer”, *Mecelletü'l-menâr* 13/1 (1910), 28-29.

41 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 1954, 4/326.

42 Reşîd Rızâ, “el-Menâr: Âdemü ebü'l-beşer”, 25-30.

43 Reşîd Rızâ, “el-Menâr: Âdemü ebü'l-beşer”, 30-31.

44 Hayatı ve eserleri için bk. Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamûsu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut, 1976), 9/287; Yusuf ed-

yaratılışı ve Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olduğunun ifade edildiği âyetleri te'vil etmekle suçlamıştır. Buna karşın Reşîd Rızâ bazı âyetlerin te'vil edilmeden anlaşılamayacağını ancak Dicvî'nin te'vil edildiğini iddia ettiği en-Nîsâ sûresi ilk âyetinde yer alan "en-nefsü'l-vâhide" ibaresini te'vil etmeden "zâhirî" anlamını verdiğini, bununla beraber ilgili âyetin "zâhirî" olarak Hz. Âdem'in veya bir başkasının insanlığı babası olduğunu göstermediğini ifade etmiştir.

Reşîd Rızâ fikrinin doğruluğunu ispat etmek için Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) başta olmak üzere bir kısım müfessirin görüşlerine başvurmuştur. Rızâ'nın taksimine göre müfessirler "en-nefsü'l-vâhide"yi el-A'râf sûresi 189. âyeti⁴⁵ dikkate alarak üç vecihle tefsir etmişlerdir. Bunlardan birincisine göre hitap geneldir ve temsil içerir. Allah Teâlâ'nın her bir insanı tek bir nefisten yarattığı ve onun cinsinden, insaniyet bakımından kendisine eşit bir eş kıldığını göstermektedir. İkincisinde hitap Kureyş'edir ve ifadeden murat da onların dedeleri Kusay'dır. Üçüncü anlam ise Hz. Âdem'dir. Ancak ayetin devamında⁴⁶ "ona ortak koşarlar" kısmı Hz. Âdem'in ismeti ile çelişmektedir. Bu yüzden müfessirler bu âyeti te'vil etmek durumunda kalmışlardır. Reşîd Rızâ'ya göre bu gibi te'villere gerek yoktur. Bu âyetinde kastedilen Hz. Âdem değildir. Çünkü âyetteki "nefs" kelimesi cins isim olarak belirsizdir. Hz. Âdem ise bilinen bir şahıstır. Buradaki "nefs" kelimesinin Hz. Âdem ile karşılanması bir yorumdur, lafız manasına değildir.⁴⁷

Dicvî'nin ikinci tenkidi, Reşîd Rızâ özelinde *Menâr* ekolünün Darwin nazariyesi bir teori olup, mevcut dinlerin hepsi ile çeliştiği hâlde, Kur'an âyetlerini bu görüşe tatbik etmeye çalışmalarıdır. Rızâ bu iddiayı şiddetle reddetmektedir. Çünkü ne kendisi ne de üstadı Abduh, doğru olduğuna her açıdan inanmadıkları bir teoriyi Kur'an'a uyarlamaya çalışmamışlar, hiçbir âyetin zâhirîni de ona göre te'vil etmemişlerdir. Ayrıca Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olduğuna inanan Müslümanların inançlarını da nefyetmek gibi bir niyetleri yoktur. Onların tek amacı evrim teorisini kabul ederek Hz. Âdem'in tüm insanlığın atası olmadığını düşünen Müslümanların bu görüşlerinin İslâm'a aykırı olmadığını göstermektir. Daha doğrusu ispat edildiği takdirde evrim teorisinin İslâm ile çelişmeyeceğini izah etmeye çalışmaktır.⁴⁸ Reşîd

Dicvî, *Makâlât ve Fetâvâ: Mefâhimü İslâmiyye* (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li'ş-Şuûni'l-Matâbii el-Emîriyye, 1981), 1/8-10.

45 "Allah, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir..." el-A'râf, 7/189

46 "Fakat Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği bu nimet hakkında (sanki nimeti veren Allah değilmiş gibi) O'na ortaklar koşarlar. Allah, insanların ortak koştuğu şeylerden münezzehtir." el-A'râf, 7/190.

47 Reşîd Rızâ, "el-Büheyretü's-sâbi'a mâ semmâhu tatbîku'l-Kur'an alâ mezhebi Darwin", 58-60.

48 Reşîd Rızâ, "el-Büheyretü's-sâbi'a mâ semmâhu tatbîku'l-Kur'an alâ mezhebi

Rızâ'ya göre Abduh'un görüşleri bu konuda İslâm'a karşı gelebilecek şüphe ve tereddütleri bertaraf etme çabasıdır. Konu ile ilgili âyetlerin te'vil edilmesi "dinde itiraz edene ilzâm" içindir.⁴⁹ Bu çabayı haklı bulmakla beraber Reşîd Rızâ'nın kanaati cumhur gibi Hz. Âdem'in ilk insan olduğu ve topraktan, mübâşeretle yaratıldığıdır. O insanın yaratılışını konu edinen âyetlerin tefsirinde bu görüşlerini dile getirmektedir.⁵⁰ Her zaman bu kanaatte olduğunu da muârizlarına bildirmektedir.⁵¹

Gerek Muhammed el-Beşîr gerekse Yusuf ed-Dicvî, Reşîd Rızâ'nın Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olmayabileceği hususundaki görüşlerinin Darwin nazariyesinden kaynaklandığını ve onun bir anlamda bu nazariyeyi kabul ettiğini düşünmektedirler. Bu sebeple Reşîd Rızâ'nın Darwin nazariyesi hakkındaki kanaatlerini ve bu nazariye hakkında *Menâr* dergisinde neşrettiği makaleleri ayrı bir başlıkta ele almamız yerinde olacaktır.

1.3. Reşîd Rızâ'nın *Mecelletü'l-menâr*'da Darwin Nazariyesine Yönelik Değerlendirmeleri

Reşîd Rızâ'nın Hz. Âdem'in "ebü'l-beşer" olmayabileceği konusundaki görüşleri bazı ilim adamları ve *Menâr* dergisi okuyucuları tarafından, onun Darwin nazariyesini kabul ettiği şeklinde anlaşılmaktadır. Bu yanlış kanaatin önüne geçmek için Reşîd Rızâ mevzu hakkındaki kanaatlerini daha net bir şekilde ifade etmeye karar vermiş ve *Menâr* dergisinde Darwin nazariyesini tenkit eden bir yazı kaleme almıştır. Yazar burada öncelikle evrime benzer fikirlerin tarihte Müslüman âlimler tarafından da dile getirildiğini, buna Allah Teâlâ'nın başka bir yaratış şekli olarak bakıldığını söylemiş, sonra da modern evrim teorisinin zaaflarını şu şekilde sıralamıştır:

"Bizim ulemamızdan da Darwin'den önce varlıklar arasında cemâd, nebât, hayvan, insan, melek gibi sınıflandırmalar yapan ve derece sahiplerini uygun bir şekilde en alçaktan en üstüne doğru sıralayan olmuştur. Cemâdâtın en üstünü nebâtâtın en aşağı olanına, nebâtâtın en üstünü hayvanatın en aşağı

Darwin", 61.

49 Reşîd Rızâ, "Mes'eletü halkı ebîna Âdem", *Mecelletü'l-menâr* 8/23 (1906), 947.

50 bk. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1954), 3/319; Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1954), 7/296; Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1954), 8/328; Reşîd Rızâ, "el-Büheyretü's-sâbi'a mâ semmâhu tatbîku'l-Kur'ân alâ mezhebi Darwin", 33-34.

51 Reşîd Rızâ Yusuf ed-Dicvî'ye *Menâr Tefsiri*'nde Abduh'un görüşlerini açıkladığını ve onun görüşüne uygun olan kaynakları zikrettiğini ancak yaratma ile ilgili âyetleri tefsirinde görüldüğü üzere kendisinin te'vil etmeksizin Hz. Âdem'in topraktan mübâşeretle yaratıldığına inandığını ifade etmektedir. bk. Reşîd Rızâ, "el-Büheyretü's-sâbi'a mâ semmâhu tatbîku'l-Kur'ân alâ mezhebi Darwin", 34.

olanına, hayvanatın en üstünü insanın en aşağı olanına, insanın en üstünü meleklerin seviyesine ulaştır. Melekler ki Hâlik ile kullar arasında yaratışta ve işlerde bir vasıttadır. Ancak dereceler arasındaki bu benzerlik ve tenasüp bazısının bazısına tahavvül ettiğini göstermez. Bu varlık nizamındaki birlik onun bir yaratıcıdan sâdır olduğu anlamına gelmektedir.”⁵²

Evrinciler cisimlerde vazifesi olmayan organların varlığını evrime delil olarak kullanmaktadırlar. Reşîd Rızâ’ya göre bu organların vazifesinin ya da faydasının şu zamanda bilinmemesi onların yok olmasını gerektirmemektedir. İleride bilinebilme imkanına sahiptirler. Yalnız bu azaların varlığının sebebi ve bilgisi din âlimlerinin indinde değildir. Bunlar bilim adamlarının araştırmaları neticesinde ortaya çıkacaktır. Nitekim bilim adamları da bu kâinatın sırlarını bilemediklerini itiraf etmektedirler. Rızâ, Darwin’in, organlardan bazılarının ona ihtiyaç olmadığı için yok olduğuna dair görüşüyle ilgili -türler arası geçişte olduğu gibi- “burhân” yani kesin bir delil olmadığını ifade eder. Ancak kesin delil olduğunda da bu, İslâm akaidi ile çelişmeyecektir. Evrimi kabul edenler bazı insanların kulaklarını hareket ettirmesini istihâleye delil kabul etmektedirler. Ancak Reşîd Rızâ’ya göre bunlar insanın eşek, at veya maymun olup sonradan insana dönüştüğünü ve bu meziyetlerinin eski hallerinden kaldığını göstermez. Burada kâinat nizamını yaratan Hâlik’in bilinmeyen başka hikmetlerinin olması mümkündür.⁵³

Reşîd Rızâ’nın Darwin’in evrim teorisi konusundaki görüşlerini netleştirip, yüksek sesle ifade etmesinde Batı’da bu teorinin bilimsel açıdan kesin olmayabileceğine dair görüşlerin artmaya başlaması etkili olmuştur. Reşîd Rızâ da bu minvalde Darwin nazariyesini tenkit eden batılı bilim adamlarının eserlerini *Mecelletü’l-menâr*’da yayımlamıştır.⁵⁴ Bunlardan biri Leon Daudet’nin (ö. 1942) 11 Haziran 1930 tarihli *L’action Française* isimli gazetede yayınladığı makalesidir. Daudet bu makalede evrime karşı bir biyolog olan Fransa Montpellier Üniversitesi Tıp Fakültesi Profesörü Louis Marius Vialleton’un (ö. 1929) türlerin menşei ile ilgili Charles Darwin ve Jean-Baptiste Lamarck’ın (ö. 1829) görüşlerini tenkit ettiği eserini⁵⁵ kaynak olarak Darwin nazariyesinin temel iddialarındaki çelişkileri belirtmiştir.⁵⁶

52 Reşîd Rızâ, “Nazariyyetü Darwin ve’l-İslâm”, *Mecelletü’l-menâr* 30/8 (1930), 597.

53 Reşîd Rızâ, “Nassü’l-varaka”, *Mecelletü’l-menâr* 30/8 (1930), 600.

54 Reşîd Rızâ, “Nakzu esâsi mezhebi Darwin”, *Mecelletü’l-menâr* 31/2 (1930), 130.

55 Louis Marius Vialleton, *Un problème de l’évolution: la théorie de la recapitulation des formes ancestrales au cours du développement embryonnaire (loi biogénétique fondamentale de Haeckel)* (Montpellier: Coulet et fils, 1908); Louis Marius Vialleton, *L’Origine des êtres vivants, l’illusion transformiste* (Paris: Les petits-fils de Plon et Nourrit, 1929).

56 Leon Daudet, “İhtizârü mezhebi ilmî”, *Mecelletü’l-menâr* 31/2 (1930), 131-134.

Bu minvalde Reşîd Rızâ, *Menâr* ekolüne fikrî yakınlığı ile bilinen Şam İlimler Cemiyeti Azası Muhammed Behçet el-Baytar'ın (ö. 1976)⁵⁷ Batı'da Darwin'in nazariyesine yönelik tenkitleri konu edinerek yazdığı makaleyi *Menâr* dergisinde yayınlamıştır.⁵⁸ Bu makalede evrim teorisinin kesin olmadığı Batılı ilim adamlarının şahitlikleriyle gösterilmektedir. Öne çıkan isim Armand De Quatrefages'dir (ö. 1892).⁵⁹ De Quatrefages'e göre Darwin ve takipçileri maddeyi türle değiştirme iddialarıyla, deney ve gözlemle kanıtlanmış pek çok bilgiyi göz ardı etmektedirler. Oysa "tahavvül" sabit esaslar üzerine kurulmayıp ihtimal ve imkân üzerine kâim bir teoridir.⁶⁰

Reşîd Rızâ'nın aktardığına göre Darwin nazariyesini sözleri ve yazıları ile destekleyen Batılı bilim adamları, onu yaratılış düzeni ve türlerin çeşitliliği ile ilgili olarak beşer ilminin ulaştığı en makul nazariye olarak görmekte, ancak yanlışlanması mümkün olmayan matematiksel kurallar gibi kesin bir gerçek olduğunu düşünmemektedirler. Nitekim bilimsel gelişmeler, kabul edilen birçok nazariyeyi nakzetmektedir. Darwin nazariyesi de kendi sahasında şu dönemde bilimsel olarak en doğru nazariye gibi görünmektedir. Bu nazariyeyi kabul etmeyen Batılı bilim adamları ise onun yöntemi ve ayrıntıları hususunda birtakım ihtimaller ileri sürmüşlerdir. Bilimsel gelişmeler yakın zamana kadar bu nazariyeyi desteklemiş, ancak psikoloji bilimine dair alanın genişlemesi ve tarihin başlangıcından beri dinlerin bildirdiklerini tecrübe metodu ile ispat eden rûhiyât taraftarlarının çoğalmasından sonucunda maddi bilgi yeni bir merhaleye girmiştir. Buna göre beşerin müstakil bir ruhu olup bu ruhun onun yaratılışında, oluşumunda, bilgi ve amellerinde tesirinin olduğu ortaya çıkmıştır.⁶¹ Reşîd Rızâ son dönemde Avrupa'da materyalizmin aksine Spiritüalist felsefenin ruhun ve gayb âleminin varlığına işaret edebilme imkanına binaen dine bir kapı

57 Hayatı ve Eserleri için bk. Mahmûd el-Arnaût, "Muhammed Behcet el-Baytâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020), 507-508.

58 Baytar, Şam Arap İlimleri Cemiyeti Azası ve Hukuk Okulu'nda ilm-i içtima profesörü olan Ârif Nakdî Bey'in (ö. 1975) sosyal evrim meselesini inceleyen eseri *Kitâbü'l-Mûciz fi 'ilmi'l-ictimâ* isimli eserinin hem tanıtımını yapmış hem de kitaptan alıntılar yaparak Darwin'in evrim nazariyesini tenkit etmiştir. bk. *Ârif en-Nakdî, Kitâbü'l-Mûciz fi 'ilmi'l-ictimâ* (Dimaşk: Matbaatü'l-Müfid, 1925). Behçet el-Baytar ve Ârif Nakdî Bey evrim felsefesine parçacı yaklaşarak sosyal evrimi kabul etmelerine karşın Darwin'in biyolojik evrim düşüncesini ve mutasyon fikrini reddetmektedirler. İbn-i Haldun'un (ö. 808/1406) fertler ve milletler arasındaki sabit ilâhî kanunlarını sosyoloji bilimi ile aynileştirip onu bu bilimin öncüsü kabul ederler. bk. Baytâr, "Kitâbü'l-Mûciz fi 'ilmi'l-ictimâ", 297.

59 Yazarın konu ile ilgili kitabı için bk. A. de (Armand) Quatrefages, *The Human Species* (New York: D. Appleton and Company, 1879).

60 Baytâr, "Kitâbü'l-Mûciz fi 'ilmi'l-ictimâ", 297.

61 Reşîd Rızâ, "Nazariyyetü Darwin ve'l-İslâm", 593-594.

aralandığını düşünmekte ve bu anlamda Spiritüalizm'e karşı bir umut beslemektedir.⁶²

Reşîd Rızâ merkezinde *Menâr* ekolüne mensup yazarlar, Darwin nazariyesinin ispatlanmış bir teori olmadığını ancak ispatlandığı, “sahih ve yakîn” bir bilgi olduğu takdirde de Kur’ân’ın hiçbir âyetini nakzetsinmeyeceğini belirtmişlerdir. Dönemin pek çok Müslüman ilim adamı tarafından konan bu “sahih ve yakîn olma” kaydı, durumun ızdırârîliğini ve yasak savmak kabilinden olduğunu göstermektedir. İdeolojik ve bilimsel anlamda reddedebilecekleri bir otoriteye sahip olamadıkları için temkinli yaklaşmaktadırlar. Bu konuda Reşîd Rızâ, Muhammed Abduh’tan ziyade Trablusşam’daki hocası Hüseyin el-Cisr’in (ö. 1327/1909) *Risâletü'l-hamîdiye*’deki görüşlerini kendine rehber edinmektedir. İslâm coğrafyasındaki Müslüman ilim adamları nezdinde en makbul görüşün Hüseyin el-Cisr’e⁶³ ait olduğunu söyleyerek bu otoriteden istifade etmek istemiştir.⁶⁴

“en-Nefsü'l-vâhide” ifadesinin müphemliğinden hareketle evrim merkezli yaratılış teorisine İslâm düşüncesinden kaynak arama çabası, Darwin nazariyesini, onu tenkit eden Batılı bilim adamlarının ve Hüseyin el-Cisr gibi Müslüman âlimlerin görüşleri üzerinden çürütmeye dönmüştür. Ancak Batının İslâm dünyasına modern bilim üzerinden tahakkümü ve evrime inanan, modern

62 Reşîd Rızâ, Spiritüalizm ile yakından ilgilenmiş ve bu akımın Amerika’da ortaya çıkışı, materyalistlerin niçin ruhları reddettiği, ruhların varlığının bilimsel olarak ispatının yapılabilme imkânı üzerine *Mecelletü'l-menâr*’da bir yazı yayınlamıştır. bk. Reşîd Rızâ, “Bâbü'l-Fetvâ”, *Mecelletü'l-menâr* 29/5 (1928), 362. İslâm coğrafyasında ve Mısır’da pek çok Müslüman ilim adamı bu sebeple Spiritüalist felsefe ile ilgilenmektedir. Ancak Reşîd Rızâ ihtiyatlı davranarak bu akımın bir açıdan ruhun ve ölümden sonraki hayatın varlığını desteklediğini, ama diğer açıdan dinin bazı prensiplerine zarar verdiğini ifade etmiştir. Çünkü ruhun varlığını ispatlama adına yapılan “ruh çağırma” seansları istismara açık bir alandır. Birçok hilebaz bunu meslek hâline getirerek insanları kandırabilmektedir. Bunun yanı sıra ruh çağırma kimselerin naklettikleri haberler birtakım ihtilaflar taşımaktadır. Doğru ile hayal, vehim ile sihir birbirine karışmaktadır. bk. Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 10/413.

63 Hüseyin el-Cisr’e göre din ve akıl/bilim çatışmaz. Ancak nassın zahiri manası ile akıl/bilim çatışır gibi gözükür. Böyle bir durumda bilimsel bilginin kesinliğine bakılır. Eğer akli/bilimsel bilgi kesin ise nasların zâhirî “zâhiru'l-manâ” te’vil edilebilir. Ancak zannî olan bir bilgiye göre nasları te’vil etmek doğru değildir. Darwin nazariyesi bir teodir ama ispatlandığı takdirde buna temel teşkil eden nasları ona uygun bir şekilde yorumlamak mümkün olacaktır. Aksi takdirde nasların zâhirî manasını te’vil veya terk etmek doğru olmaz. bk. Hüseyin el-Cisr, *Husûnü'l-hamîdiye li-muhâfazati ‘ale'l-akâidi'l-İslâmiye* (Midyat Matbaası, ts.), 323, 327; Hüseyin el-Cisr, *Riyâdu Tarâbulusi’s-Şâm* (Trablus: Matbaatü'l-Balâga, 1901), 6/138-139.

64 Reşîd Rızâ, “Mezhebü Darwin ve'l-İslâm”, *Mecelletü'l-menâr* 33/1 (1932), 64.

bilimin otoritesini kabul eden Müslümanların varlığı Reşîd Rızâ'yı Hüseyin el-Cisr'den daha çok bilimsel izahlara sevk edecektir. Hüseyin el-Cisr bilimsel verilerin kesin olmaması sebebiyle bunlar üzerine dini bir inancı şekillendirmenin doğru olmayacağı kanaatindedir. Reşîd Rızâ ise bunu doğru bulmakla beraber bazı insanların evrime inanmalarının o kişilerin itikadı açısından bir problem oluşturmayacağını, hatta onları ikna edecek ise bu gibi yorumlardan da kaçınılmaması gerektiğini düşünmektedir.⁶⁵ Bu doğrultuda bazı Müslüman ilim adamlarının bu hakikatleri görmeksizin evrim nazariyesini reddetmelerini veya ona inananları küfür ile itham etmelerini de doğru bulmamaktadır.⁶⁶

Dönemin Müslüman ilim adamları nezdinde Batı Avrupa bilim anlayışı otorite kabul edilmektedir. Bu durum esaslı bir tenkit geliştirmelerine mâni olmakta ve uzlaşım yönünü beslemektedir. Darwin nazariyesi ile İslâm düşüncesindeki evrimci yaratılış teorilerini uzlaştırmaya çalışanlar bu nazariyenin temel iddialarından çok tali meseleleri üzerinde durmuşlardır. Evrim temelde ilâhî bir fâilin tesirinin dışında tesadüfi bir oluşu kabul eder. Bu oluş sebep-sonuç zinciri ile birbirine bağlıdır ve herhangi bir ilâhî gayeye sahip değildir. Doğal unsurları bizatihi o fiillerin fâili hâline getirir. Dünya alelade bir yer, insan alelade bir varlıktır. İslâm düşüncesi açısından bilinçli bir fâilden yoksunluk ve gayesizlik modern evrim teorisinin en büyük problemidir.⁶⁷ Ancak *Menâr* yazarları burada da görüldüğü üzere bunu dikkate almayarak Darwin nazariyesi ile İslâm'ın uyuşabileceğini söylemişlerdir.

2. Hz. Âdem'in Nübüvveti Meselesi

Menâr ekolü Hz. Âdem'in nübüvvetinin Kur'ân-ı Kerim'de açık ve sarîh olarak zikredilmediğini, buna karşın naslarda ilk resûl olarak Hz. Nûh'un isminin geçtiğini iddia etmişlerdir.⁶⁸ Bu konu, *Mecelletü'l-menâr*'da ilk kez kendilerine kitap, hüküm ve peygamberlik verilen kimselerin zikredildiği el-

65 Evrim teorisinin Avrupa ilim çevrelerindeki üstünlüğü Hristiyan din adamlarını da bu teoriyi kabule sevk etmiştir. Bu din adamlarından biri olan Papa II. John Paul "hakikatin hakikat ile çelişmeyeceğini" dolayısıyla "evrim teorisi ile Hristiyanlığın esasları arasında hiçbir çelişkinin olmayacağını" beyan etmiştir. bk. Tuğba Torun, *Ahlakın Evrimsel Gelişiminin İmkânı* (İstanbul: Aktif Yayınevi, 2023), 176.

66 Reşîd Rızâ bu noktada bir Hristiyan olarak evrim teorisini kabul eden Şiblî Şümeyl'i yadırgayan Abdülkâdir el-Kabbânî'yi eleştirmektedir. Bu gibi yorumların İslâm'a Darwin nazariyesinden daha çok zarar verdiğini düşünmektedir. bk. Reşîd Rızâ, "Doktor Şiblî Efendi eş-Şümeyl", *Mecelletü'l-menâr* 12/8 (1909), 636-637. Kabbânî'nin yazısı için ayrıca bk. Abdülkadir el-Kabbânî, "Doktor Şiblî Efendi eş-Şümeyl", *Mecelletü'l-menâr* 12/8 (1909), 632-634.

67 Ömer Türker, *Evrîm Risâlesi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023), 25-35.

68 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 7/602.

En'âm sûresi 84-90. âyetlerin tefsiri vesilesi ile yer almıştır.⁶⁹ Bu tarih, Reşîd Rızâ'nın *Dâru'd-Da've ve'l-İrşâd Medresesi'*nden öğrencisi Şeyh Muhammed Ebû Zeyd'in (ö. 1930)⁷⁰ Hz. Âdem'in peygamberliğini inkâr ettiği gerekçesi ile mahkeme tarafından tekfir edildiği, döneminde oldukça ses getiren davanın görüldüğü zamana tekabül etmektedir.⁷¹ Nitekim birkaç ay sonra Reşîd Rızâ davanın karar metinlerini ve kendi kanaatlerini *Mecelletü'l-menâr*'da yayımlamıştır.⁷²

Mecelletü'l-menâr'da Ebû Zeyd davası dışında Hz. Âdem'in "ebû'l-beşer" olma meselesine kıyasla onun nübüvveti ile ilgili geniş katılımlı bir tartışma görülmemektedir. Ancak yıllar sonra Hz. Âdem'in nübüvveti ve hilafeti ile ilgili okuyuculardan bir mektup gelmiş, Reşîd Rızâ da mektuba kısaca cevap vererek konunun ayrıntısı için tefsirde ilgili kısımlara bakılmasını tavsiye etmiştir.⁷³

Ebû Zeyd, Hz. Âdem'in nübüvvet ve risâletinin "kesin katî nass" ile değil zannî delil ile sabit olduğunu, dolayısıyla Hz. Âdem'in nübüvveti gibi gayr-i katî olan bir şeyin inkârının küfrü gerektirmeyeceğini Mısır/Demenhûr'da özel bir toplantıda dile getirmiştir. Ebû Zeyd'in sözleri Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın fikirlerinin bir uzantısıdır. Reşîd Rızâ bu sebeple dava ile yakından ilgilenecek verilen yanlış karardan dönülmesinden dolayı memnuniyetini dile getirmiş, iftiralarından dolayı da Ezherlileri kınamıştır. Ancak onun fikirleri hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Ebû Zeyd'in Hz. Âdem'in peygamberliğinin zannî delil ile sabit olduğunu söylemesinin onu inkâr ettiği anlamına gelmeyeceğini, ayrıca bu görüşün de mürted hükmü vermeyi gerektirecek bir mesele olmadığını belirtmekle yetinmiştir.⁷⁴

69 Reşîd Rızâ, "Tahkîku mes'eleti'l-imân bi'r-rusuli icmâlen ve tafsîlen", *Mecelletü'l-menâr* 20/9 (1918), 387.

70 Ebû Zeyd'in Mısır'daki Kur'âniyyûn akımı içerisinde değerlendirildiği bir çalışma için bk. Recep Orhan Özel, "Kur'âniyyûn Akımının Mısırlı Bir Mümessili: Muhammed Ebû Zeyd (H.1349/M.1930) Örneği", *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (2019), 55-81.

71 Reşîd Rızâ 1918 yılında Demenhûr mahkemesinde görülen bu davanın neticesinde Ebû Zeyd'in tekfir edilip Müslüman olan eşinden ayrılmasına yönelik verilen kararın halk ve ilim çevreleri nezdinde tepkiyle karşılandığını aktarmaktadır. Hatta bu tepkiler sebebi ile Adalet bakanlığı bu gibi davaların şeriat mahkemesinde değil bakanlık tarafından görülmesine karar vermiştir. bk. Reşîd Rızâ, "el-Kâdî ve't-tehâsümü fi risâleti Âdem", *Mecelletü'l-menâr* 21/1 (1918), 49-50.

72 Reşîd Rızâ, "Sûretü mülâhhas fi'l-hükmi's-sâdır fi kazıyyeti şeyh Ebû Zeyd", *Mecelletü'l-menâr* 21/1 (1918), 51-56.

73 Reşîd Rızâ, "Suâl ev es'iletü an hilâfeti Âdem ve nübüvvetihî ve ma'siyetihî", *Mecelletü'l-menâr* 33/10 (1933), 741.

74 Reşîd Rızâ, "Sûretü mülâhhas fi'l-hükmi's-sâdır fi kazıyyeti şeyh Ebû Zeyd", 54. Reşîd Rızâ daha sonra Ebû Zeyd'in Mevlid-i Nebi vesilesi ile yaptığı konuşmanın metnini

Tefsîru'l-Menâr'da ise Reşîd Rızâ Hz. Âdem'in risâletinin naslarda kati, sarîh bir şekilde zikredilmediğini beyan etmiştir. el-Hadîd sûresinde peygamberliğin İbrâhim ve Nûh peygamberlerin soyuna verildiği belirtilirken⁷⁵ Hûd, Meryem, el-Enbiyâ, eş-Şuarâ, es-Sâffât, Sâd, el-Kamer gibi peygamberlerden bahseden sûrelerde Hz. Âdem'in adı geçmemektedir. Buna karşın en-Nisâ sûresinde⁷⁶ Hz. Nûh Allah'ın vahiyle risâlet ve şeriat vererek gönderdiği nebilerin ilki olarak zikredilmektedir. Enes b. Malik (ö. 93/711-12) ve Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen ve "şefaât hadisi" olarak meşhur olan hadis buna delil olarak sunulmuştur. Hadise göre Hz. Nûh ilk resûl Hz. Âdem ise "ebû'l-beşer"dir.⁷⁷

Reşîd Rızâ Hz. Âdem'in risâletinin naslarda katî olarak yer almadığını göstermek için konu hakkında fikir beyan eden hadis ve tefsir âlimlerinin görüşlerini kendisine referans almıştır. Bu âlimler Hz. Âdem yerine Hz. Nûh'un ilk resûl olarak naslarda zikredilmesini farklı açılardan izah etmişlerdir. Buhârî şârihi muhaddis Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) bunları şu şekilde özetlemiştir: "Birincisi: Hz. Nûh resûl, Hz. Âdem nebîdir. İkincisi Hz. Nûh ikinci Âdem'dir ve kavmi helak edilen veya yeryüzünde tebliğde bulunan ilk resûldür. Hz. Âdem'in peygamberliği ise ev ahalisine, evlatlarına yönelik terbiyeyi içermektedir. Üçüncüsü Hz. Nûh yeryüzü halkına gönderilmiş olup risâleti geneldir, Hz. Âdem'in nübüvveti ise sadece kendi ailesine ve çevresine yöneliktir."⁷⁸ Yine müfessir Fahreddin er-Râzî de Hz. Nûh'un lisanı üzere helal ve haram hükümlerinin bildirilip, şeriat verilen ilk peygamber olduğu için ayet-i kerimede "resûllerin ilki" olarak zikredildiğini söylemiştir.⁷⁹ Reşîd Rızâ'nın

Mecelletü'l-menâr'da yayımladı ve sonunda da kanaatlerini yazdı. Burada dergi sahibi metni genel olarak beğendiğini belirtti ancak Hz. Peygamber'in ismi anıldıktan sonra salavat getirilmemesini eleştirdi. bk. Muhammed Ebû Zeyd, "Hutbetü li-şeyh Ebû Zeyd", *Mecelletü'l-menâr* 22/1 (1920), 43-49.

- 75 "Andolsun ki biz, Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik. Peygamberliği de kitabı da onların soyuna verdik", el-Hadîd, 57/26.
- 76 "Biz Nûh'a ve ondan sonra gelen peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik. Ve İbrâhim'e, İsmâil'e, İshak'a, Ya'kûb'a, esbâta (torunlara), İsâ'ya, Eyyûb'e, Yûnus'a, Hârûn'a ve Süleyman'a vahyettik. Dâvûd'a da Zebur'u verdik", en-Nisâ, 4/163.
- 77 Hadisin tam metni için bk. Tirmizi, "Kıyâme", 10; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cûfî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987), 9/4170.
- 78 krş. Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1137), 15/220-221.
- 79 krş. Ebû Abdullâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr, Mefâtihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 11-12/86. Bununla beraber Râzî, Âl-i İmrân sûresi 33. âyetin tefsirinde Hz. Âdem'in peygamber olduğunu kabul etmektedir. bk. 7-8/18-19.

müfessirlerden naklettiği bu açıklamalarda risâlet ve nübüvvet ayrımı öne çıkmaktadır.⁸⁰ Onun da bu ayrımı benimsediği görülmektedir. Zira bu ayrım ileride açıklayacağımız üzere nübüvveti “terakki” kanunları üzere izah etme noktasında elverişli bir zemin oluşturmaktadır.

Gerek Abdüh gerekse Reşîd Rızâ Hz. Âdem’e risâlet verilmediği noktasında hemfikir olmakla beraber Allah Teâlâ’nın Hz. Âdem’e hidâyet verdiğini, neslini onun üzerinden terbiye ettiğini düşünmektedirler. Özellikle el-Bakara sûresinde⁸¹ “tek bir ümmet” ifadesi ile Allah Teâlâ insanların benzer bir fıtrata ve ortak aklî kurallar bütününe bağlı olduğuna işaret etmektedir. Reşîd Rızâ, Süyûtî’nin (ö. 911/1505) bu âyetin tefsirinde zikrettiği rivâyetlerden bazılarını kendi görüşüne destek olarak sıralamıştır. İlki, İbni Abbas’ın rivâyetidir: “Hz. Âdem ve Hz. Nûh arasında on asır vardır. Onların hepsi Hak’tan bir şeriat üzeredir. İhtilaf ettiklerinde Allah peygamberler gönderir”. İkincisi ise Tabiûn ulemasından olan Katâde b. Diâme’nin (ö. 117/735) şu naklidir: “Hz. Âdem ve Hz. Nûh arasında on asır vardır. Onların hepsine Hak’tan bir hidâyet üzere şeriat verilmiştir. Sonra ihtilaf etmişler ve Allah onlara Hz. Nûh’u göndermiştir. O Allah’ın yeryüzüne gönderdiği ilk resûldür. İnsanlar ihtilaf edip, hakkı terk ettiklerinde onlara peygamberler göndermiş ve kitap indirmiştir”.⁸² *Dürri’l-mensûr*’da⁸³ zikredilen ve farklı şekilde de anlaşılabilecek olan bu açıklamalar

80 Reşîd Rızâ Aynî ve Râzî dışında başka müfessirlerden de örnekler verir. Ona göre Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014) ve Ebussuûd (ö. 982/1574) da aynı kanaattedir. Müfessir Ali b. Muhammed Hâzin (ö. 741/1341) şöyle demektedir: “Müfessirler dediler ki Allah Teâlâ’nın önce Hz. Nûh’u zikretmesinin sebebi onun kendisine şeriat verilen ve şirke karşı uyaran ilk nebi olmasıdır. Allah ona on sahife verdi. Ümmetinden uzak idi ve onlar onun davetini reddetmişlerdi. Hz. Âdem gibi “ebü’l-beşer” idi.” Âlûsî (ö. 1270/1854) de diğerleri gibi Allah’ın lisânı üzere şeriat verdiği ilk nebi olduğu için Hz. Nûh’u önce zikretmeye başladığını söylemektedir. Reşîd Rızâ’ya göre Allah Teâlâ’nın “ondan sonraki nebler” ifadesinde bir hikmet vardır. Müfessirlerin çoğu burada sükût etmişlerdir. Bu müfessirlerin açıklamalarından anlaşılan şey Hz. Âdem’in resûl olmadığı ve âyetlerin delalet ettiği manaya göre kendisine lisânı üzere şeriat verilen ilk peygamberin Hz. Nûh olduğudur. Konu ile ilgili şefaât hadisine Hâfız İbn-i Hacer Buhârî şerhinde Hz. Nûh’a hitaben söylenen “Sen resûllerin ilkinin” ifadesinden muradın onun bi’setinin umûmiliği değil, ilk defa gönderilmesinin sabit olmasıdır demiştir. bk. Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Hakîm (Tefsîru’l-menâr)*, 7/603.

81 “İnsanlar tek bir ümmetti...”, el-Bakara, 2/213.

82 Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Hakîm (Tefsîru’l-menâr)*, 1954, 7/607-608. krş. Ebü’l-Fazl Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr fi’t-tefsîri’l-me’sûr*, çev. Zekeriya Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012), 2/426,428.

83 Reşîd Rızâ *ed-Dürri’l-Mensûr*’un İsrâiliyat nevinden rivayetlerle dolu olduğunu söyler. bk. Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Hakîm (Tefsîru’l-Menâr)*, 1954, 8/498. Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehabî, *el-İsrâiliyyât fi’t-tefsîr ve’l-hadîs* (Dımaşk:

karşısında Abduh'un değerlendirmesi şu şekildedir: "İnsanlar Hz. Nûh zamanına kadar onların "tek bir ümmet" olmasını sağlayan, Hz. Âdem'e verilen terbiye ve hidâyet ile eğitilmiş, daha sonra ise Hz. Nûh ilk resûl olarak gönderilmiştir." Abduh ve Reşîd Rızâ'ya göre Allah Hz. Peygamber'i bi'setten önce mağarada terbiye ettiği gibi Hz. Âdem'i de terbiye etmiş ve onun fıtratına kendi bilgisini, tevhidi, şükrü yerleştirecek hidâyet vermiştir.⁸⁴

Reşîd Rızâ Hz. Âdem'in risâletinin önündeki engelin en-Nisâ 163. âyet ile müttefekun aleyh olan "şefaât hadisi" olduğunu ifade etmektedir.⁸⁵ Ancak en-Nisâ sûresinde işaret edilen âyetin tefsirinde Reşîd Rızâ Hz. Nûh'un ilk resûl olarak zikredilmesinin gerekçesini farklı şekilde açıklamıştır. Bu âyetin öncesinde Allah Teâlâ Yahudilere ait konuları tamamlayıp Hristiyanlığa dair konulara geçiş yapmaktadır. Bu sebeple öncelikle Hz. Nûh'un ismi zikredilmiştir. Çünkü Hz. Nûh'un adı onlara gönderilen, Tevrat olarak isimlendirilen kitaplarda "Nebiyü'l-mürsel" yani ilk peygamber olarak geçmektedir. Daha sonra da İsrâiloğullarına gönderilen İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kûb gibi diğer peygamberlerin isimleri sıralanmıştır. Böylece Yahudi milletine kendi kitaplarında vahyedildiği bildirilen peygamberlere olduğu gibi Hz. Muhammed'e de vahyedildiği anlatılmak istenmiştir.⁸⁶

Reşîd Rızâ ilk peygamberin Hz. Âdem mi yoksa Hz. Nûh mu olduğu meselesini ise Ebû Zeyd davasının görüldüğü tarihlerde En'âm sûresi 84-90. âyetlerin tefsiri sadedinde, peygamberlere icmâlî ya da tafsîlî olarak iman etmenin durumunu tartışırken dile getirmiştir. Burada ise yukarıdaki yorumdan bahsedilmemektedir. Reşîd Rızâ risâlet-nübüvvet ayrımını dikkate alarak kendisine tafsili olarak iman etmenin zorunlu olduğu risâlet sahibi peygamberlerin sayısını yirmi üç olarak belirlemiş, Hz. Nûh'tan önce gelen Hz. Âdem ve Hz. İdris'i bu sıralamanın dışında tutmuştur.⁸⁷

Hz. Âdem'in risâletinin naslarda kesin ve açık bir şekilde ifade edilmediğini iddia etmekle beraber Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın onun (a.s.) nübüvvetini kabul ettikleri görülmektedir. Her ikisi de Kur'ân-ı Kerim'de⁸⁸ Hz.

Dâru'l-İmân, 1985), 180-181.

84 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 7/608-609.

85 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 7/607.

86 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 6/68.

87 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 1954, 7/605. Reşîd Rıza buna karşın Menâr dergisinin ilk yıllarında kaleme aldığı bir metinde Hz. Âdem ve Hz. İdris'i nebî olarak isimlendirmekte, ikisiyle beraber Kur'ân'da zikredilen kendisine inanılması gereken peygamberlerin sayısının 25 olduğunu bildirmektedir. bk. Reşîd Rızâ, "Bâbü'l-akaidi min emaliyyi'l-diniyyeti, adedü'l-enbiya ve mevâtinihim", *Mecelletü'l-menâr* 5/7 (1902), 247.

88 "Şüphesiz Allah, Âdem'i, Nûh'u, İbrâhim ailesini (soyunu) ve İmran ailesini (soyunu)

Âdem'in, Hz. Nûh ile İbrâhim ve İmrân ailesinin, Allah tarafından seçilmiş kimselerden olduğunun bildirildiği âyeti tefsir ederken "ıstafâ" ibaresine "nübüvvet ve risâlet vererek seçmek" manasını vermektedirler. Âyetin tefsirinde Reşîd Rızâ Hz. Âdem'i bu seçkin mertebeye yükselen ilk insan olarak zikretmektedir. Hz. Âdem "İlk Ata", Hz. Nûh ise "İkinci Ata"dır.⁸⁹ Yine Peygamberlerin ismetini açıklarken Reşîd Rızâ cumhûr ulemanın görüşüne katılarak Hz. Âdem'in mâsiyetinin nübüvvetten önce gerçekleştiğini söylemiştir. Reşîd Rızâ Hz. Âdem'in Allah tarafından "nübüvvet" için seçilmiş iyi ahlak ve fiilleri fıtratına yerleştirilmiş bir peygamber olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰

Konu ile ilgili âyet ve hadisler bütünsel olarak değerlendirildiğinde, Hz. Âdem'in peygamberliği hususunda herhangi bir ihtilaf gözükmemektedir. Cumhûr ulema Hz. Âdem'i peygamber olarak kabul etmekte,⁹¹ en-Nisâ sûresindeki problemi resûl-nebi ayrımı ile çözmektedirler.⁹² O zaman doğru açıklama Reşîd Rızâ'ya göre Hz. Âdem'in fıtratına yerleştirilen sağlam hidâyet ile iman etmiş olan kendi ailesine ve çevresine peygamberlik yaptığıdır. Hz. Nûh ise isyan etmiş bir insan topluluğuna gönderilen ve kendisine risâlet görevi verilen ilk peygamberdir. Hz. Nûh'a risâlet, Hz. Âdem'e ise hidâyet vahyi verilmiştir. Bu vahyin mahiyeti ise tam olarak bilinmemektedir. Ancak Hz. Âdem bu hidâyet sayesinde çocuklarını terbiye etmiş, hatta onlara bazı kurallar vazetmiştir.⁹³

Bu yorum nübüvvetin ispatı noktasında dönemin bilim anlayışı tarafından makbul görülen "terakki" kanunu üzere yorumlarda bulunmaya imkân sağlamaktadır. Burada Muhammed Abduh merkezinde *Menâr* ekolünün

birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı. Allah, her şeyi hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir", Âl-i İmrân 3/33.

89 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 3/288.

90 Reşîd Rızâ, ""Bâbü'l-akaidi min emâliyyün diniyyetün, evcibetü an şübehati'l-ismetü", *Mecelletü'l-menâr* 5/3 (1902), 87-88.

91 Âl-i İmrân sûresindeki "ıstafâ" âyetini cumhûr ulema ve müfessirler "nübüvvet ve risâlet vererek seçmek" şeklinde yorumlamışlardır. Konu ile ilgili tefsirlerden yapılan alıntılar için bk. Maşallah Turan, "Hz. Âdem'in Peygamberliği Hakkındaki Tartışmaların Kritiği", *Mardin Artuklu Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Sosyal Bilimler Tam Metin Kitabı (19-21 Nisan 2019 Mardin)*, ed. Hasan Çiftçi - Yasemin Ağaoglu (İKSAD Yayınevi, 2019), 423-435.

92 Tâbiûn ulemasından Katâde b. Diâme, Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ hariç cumhûr ulema ve müfessirlerin Hz. Âdem'i ilk nebi olduğunu kabul ettiklerine dair değerlendirme için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Peygamber", *TDV İslâm Ansiklopedisi* 34 (2007), 258-259.

93 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 7/607-609.; 9:226.

Spencer'in evrim felsefesinden etkilendikleri görülmektedir.⁹⁴ Nitekim Abduh insanlığın nübüvvetle terakki ettiğini düşünmektedir. Bu sebeple o nübüvvetin gerekliliğini izah etmek için terakki kanunlarından ilham alarak insan ve toplum hayatını devirlere ayırmıştır.⁹⁵ Bunlar nübüvvet öncesi "hazırlık"; nübüvvet "nurânî dönem"; nübüvvet sonrası "ihtilaf" dönemleridir. el-Bakara sûresinde⁹⁶ insanlığın "tek bir ümmet" olduğunun bildirildiği ilâhî kelâmı Abduh, "terakki" ile izah etmiştir. Âyet-i kerime insanoğlunun ilâhî hakikatleri idrak etmede bir fıtrata ve ortak aklî kurallar bütününe bağlı olduğuna işaret etmektedir. Nübüvvet öncesine tekabül eden bu hazırlık döneminde insanlar derece derece yükselmekte ve bir aşamadan sonra risalete muhatap olmaktadırlar.⁹⁷

Reşîd Rızâ, Abduh'un âyetin tefsiri sadedinde zikrettiklerine birtakım ilavelerde bulunarak "tek bir ümmet"i dinî olarak değil fıtrî ve sosyal sâiklerle açıklamıştır. İnsanlar başlangıçta fıtratları gereği algı ve ihtiyaçları aynı, istekleri ve onları elde etmede yardımlaşmaları basit ve kolay olan "tek bir ümmet" idiler. Ancak ihtiyaçlar çoğalıp çeşitlenince, aşiret ve kabilelere ayrıldıkça aralarındaki ihtilaflar çoğaldı ve ilâhî bir şeriata ihtiyaç duyar hâle geldiler. Allah Teâlâ da bu noktada onlara uyarıcı peygamberler, dinî ve medenî hayatlarını düzenleyen kitaplar göndermiştir. Reşîd Rızâ'ya göre bu yorum Hz. Nûh'un ilk resûl olduğunun bildirildiği âyetlerin zâhirî ve müttefekun aleyh olan "şefaât" hadisinin manası ile uyumludur.⁹⁸ Hz. Nûh'un ilk resûl olması nübüvvetin gerekliliğini "ona duyulan ihtiyaç" paralelinde açıklamak için de oldukça elverişlidir. Çünkü insanlar Hz. Nûh'tan önce bir toplum değillerdir. Fıtrî hidayetleri doğrultusunda hidayete nail olmuşlardır. Ancak bir toplum hâline gelip kaos baş gösterdiğinde üst bir rehber ihtiyacı duyar hâle gelmişler, bu noktada Hz. Nûh ilk resûl olarak onlara gönderilmiştir.

Sonuç

Biyoloji bilgini Charles Darwin'in evrim teorisi 19. yy. Batı Avrupası'nda kâinattaki canlılığı açıklama noktasında en doğru nazariye olarak kabul görmektedir. Bu teorinin temel iddiaları dinlerin Hz. Âdem'in ilk insan ve insanlığın babası olduğu yönündeki kabulü ile çatışmaktadır. Zamanla İslâm dünyasında da etkinliğini artıran evrim nazariyesi Müslüman ilim adamlarının da gündemine girmiş, bu doğrultuda Hz. Âdem'in ilk insan ve "ebü'l-beşer" olması, risâlet sahibi bir peygamber olması tartışılır hâle gelmiştir. Bu

94 Spencer'in Abduh'a yönelik tesiri için bk. Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, 157.

95 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 2/292-294.

96 "İnsanlar tek bir ümmetti...", el-Bakara, 2/213.

97 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 2/294.

98 Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, 2/297.

tartışmaların en canlı örneği Kahire’de Reşîd Rızâ tarafından çıkarılan *Menâr* dergisinde görülmektedir.

Muhammed Abduh’un fikriyatı üzerine teşekkül eden *Menâr* ekolü Batı’daki evrim nazariyesi merkezindeki görüşlerin tesirinde kalarak Hz. Âdem’in ilk insan ve tüm insanlığın babası olmayabileceğini iddia etmişlerdir. Onlara göre canlıların Hz. Âdem ile veya başka bir varlık ile veya bazı Batılı araştırmacıların kabul ettiği gibi sayısız asılların sayısız sınıfları türetmesi ve aslın veya asılların bazı hayvanlardan evrim yoluyla gelişerek veya müstakil olarak yaratılmaya başlanması arasında bir fark yoktur. Konu ile ilgili nasların müphem kabul edilmesi farklı açıklamalarda bulunmaya imkân sağlamaktadır. Buna göre eğer evrim teorisi ispat edilirse ilgili nasları ona uygun bir şekilde yorumlamak mümkün olacaktır. Darwin teorisi birbirine zıt iki iddianın gerekçesini oluşturmaktadır. Teorinin kesin ispatının olmaması onun tenkit edilmesine bir delil olarak kullanılırken, ispat edilme ihtimali onun kabulünün önünü açmakta ikinci ihtimale binaen İslâm ile Darwin teorisi uzlaştırılmaya çalışılmaktadır. Bununla beraber evrim felsefesine de parçacı yaklaşılmaktadır. Darwin merkezli biyolojik evrim fikri eleştirilmekte ancak Spencer’dan mülhem sosyal evrim kabul edilerek nübüvvetin izahında rahatlıkla kullanılabilir.

Menâr ekolünün ikinci iddiası Hz. Âdem’in risâlet sahibi bir peygamber olmadığı şeklindedir. Çünkü ilk insanlar sâde ve münferit yaşayan, ihtiyaçları benzer “tek bir ümmet”tirler. Daha sonra toplumda çeşitlilik artmış, aklı ve sosyal açıdan terakki ederek nübüvveti idrak edebilecekleri bir seviyeye gelmişlerdir. Bu aşamada Hz. Nûh ilk resûl olarak gönderilmiştir. Bu yorumlar *Menâr* ekolüne göre nübüvveti terakki kanunu üzere izah etmeye ve modern bilimin tesiri altında kalan insanları ikna etmeye imkân sağlayacaktır. Ancak diğer taraftan Hz. Âdem’in peygamberliğini belirsiz hâle getirmektedir. Bu belirsizliği Reşîd Rızâ nübüvvet ve risalet ayırımına giderek aşmaya çalışmıştır. Hz. Nûh isyankâr bir toplumu irşad etmekle görevli, kendisine din ve şeriat verilen bir “resûl”dür. Hz. Âdem ise Allah’ın seçkin kıldığı bir “nebî”dir. Ancak Hz. Âdem’e verilen vahyin mahiyeti, çocuklarını ne ile terbiye ettiği, vazettiği kurallar belirsiz bırakılmış, Hz. Nûh ve diğer peygamberlerin derecesine çıkarılmamıştır. Dolayısıyla Hz. Âdem’in ilk peygamber olmadığı şeklindeki iddia sağlam bir zemine oturmamaktadır.

Klasik dönem İslâm düşüncesinde Hz. Âdem’in “ebü’l-beşer” olması ve nübüvveti ile ilgili farklı görüşler bulunsada bu konudaki genel kanaat onun ilk insan ve ilk peygamber olduğudur. *Menâr* ekolü kendilerine delil olarak zikrettikleri âyet, hadis ve görüşleri, Hz. Âdem’in “ebü’l-beşer” ve ilk peygamber olması yönünde yorumlamak mümkündür. Ancak onlar ayetlerdeki ifadeleri “müphem”, hadisleri “gayr-i katî” kabul ederek zıttı istikametinde yorumlanabilmesinin önünü açmış, İslâmî literatürden “seçme” yaparak görüşlerine mesned teşkil edecek kaynaklara müracaat etmişlerdir. Bunun en

büyük sebebi dönemi itibarı ile mevcut bilimsel teorilerin İslâmî literatürdeki genel kabul ile çatışmasıdır. 19. yüzyıldan itibaren Müslüman ilim adamlarının en büyük endişesi İslâm'ın modern bilim ile çatışması ve bu çatışma sonucunda dinî hakikatlerin “bilim dışı” olarak görülmesidir. Bu endişe bilim ve din arasında uzlaşım yöntemini inşa etmeyi gerekli kılmış ve bu durum dinin bildirdikleri ile bilimin verilerini “uyumlu” hâle getirme ile neticelenmiştir.

Uzlaşma çabaları dinî hakikatlerin, bilimsel bilgi seviyesine indirilmesi ile neticelenmektedir. Modern bilimin otorite olarak kabulü onun esaslarına yönelik tenkitte bulunmanın önünü kapamakta bu sebeple de yapılan tenkitler yüzeysel kalmaktadır. Tüm bunlar Batı'da gelişen bilim anlayışının Müslüman ilim adamları üzerinde ne kadar etkili olduğunu, bir peygamber hakkındaki kanaatleri yönlendirebildiğini göstermektedir.

Kaynakça | References

- Abduh, İbrahim. "Tercemetü't-Tabîb Muhammed Tevfik Sıdkî". *Mecelletü'l-menâr* 21/9 (1920).
- Adivar, Adnan. *Tarih Boyunca İlim ve Din*. 2 Cilt. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1944.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullah. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Anay, Harun. "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine". *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi* 10/1 (2001), 1-88.
- Arnaût, Mahmûd. "Muhammed Behcet el-Baytâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 30 (2020), 507-508.
- Arpaguş, Hatice K. "Aynı Vardan Var Olmuşuz". *Yaratılış Açısından Kadının Konum ve Durumu, Kadın Olmak; İslâm, Gelenek, Modernite ve Ötesi*. ed. H. Şule Albayrak. 83-111. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa el-Hanefî. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Kahire: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1137.
- Baytâr, Muhammed Behcet. "Kitâbü'l-Mûciz fî ilmi'l-ictimâ". *Mecelletü'l-menâr* 27/4 (1926), 295-302.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Türkiye'de Maddecî ve Ruhçu Görüşün Mücadelesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cûfî. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cûfî. *Sahîhü'l-Buhârî*. Muhammed Zühreir b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 2002.
- Cisr, Hüseyin. *Husûnü'l-hamîdiye li-muhâfazati 'ale'l-akâidi'l-İslâmiye*. Midyat Matbaası, ts.
- Cisr, Hüseyin. *Riyâdu Tarâbulusi's-Şâm*. 9 Cilt. Trablus: Matbaatü'l-Balâga, 1901.
- Çelik, Ahmet. "Rûhü'l-Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. çev. Yavuz Erkoçak. Ankara: Sol Yayınları, 1968.
- Daudet, Leon. "İhtizârü mezhebi ilmî". *Mecelletü'l-menâr* 31/2 (1930).
- Dicvî, Yusuf. *Makâlât ve Fetâvâ: Mefâhimü İslâmiyye*. Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li's-Şuûni'l-Matâbii el-Emîriyye, 1981.
- Ergün, Mehmet. *Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Âdem ve Yaratılış Kıssası Çerçevesinde Bir İnceleme*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. çev. Hayreddin Karaman vd. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Kabbânî, Abdülkadir. "Doktor Şiblî Efendi eş-Şümeyl". *Mecelletü'l-menâr* 12/8 (1909).
- Mahfûz, Muhammed. *Terâcimü'l-mü'ellifîne't-Tûnisiiyyin*. 5 Cilt. Beyrut: Dârül-

- Garbi'l-İslâmî, 1986.
- Muhammed Ebû Zeyd. "Hutbetü li-şeyh Ebû Zeyd". *Mecelletü'l-menâr* 22/1 (1920).
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Bâbü'l-akaidi min emaliyyi'l-diniyyeti, adedü'l-enbiyâ ve mevâtinihim". *Mecelletü'l-menâr* 5/7 (1902), 245-249.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Bâbü'l-akaidi min emâliyyün diniyyetün, ecvibetü an şübehati'l-ismetü". *Mecelletü'l-menâr* 5/3 (1902), 87-93.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Bâbü'l-Fetvâ". *Mecelletü'l-menâr* 29/5 (1928).
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Doktor Şiblî Efendi eş-Şümeyl". *Mecelletü'l-menâr* 12/8 (1909).
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Ebûnâ Âdem ve mezhebü Darwin". *Mecelletü'l-menâr* 8/23 (1906), 920.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "el-Büheyretü's-sâbi'a mâ semmâhu tatbîku'l-Kur'ân alâ mezhebi Darwin". *Mecelletü'l-menâr* 33/1 (1932), 33.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "el-Kâdî ve't-tehâsümü fî risâleti Âdem". *Mecelletü'l-menâr* 21/1 (1918).
- Muhammed Reşîd Rızâ. "el-Menâr: Âdemü ebü'l-beşer". *Mecelletü'l-menâr* 13/1 (1910), 24-32.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Makâletü sâhibi't-terceme ve kütübihî ve'r-reddi aleyhi, mes'eletü nübüvveti Âdem li'l-beşer". *Mecelletü'l-menâr* 21/9 (1920), 489-491.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Menâr". *Mecelletü'l-menâr* 8/20 (1905).
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Mes'eletü halkı ebîna Âdem". *Mecelletü'l-menâr* 8/23 (1906), 947.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Mezhebü Darwin ve'l-İslâm". *Mecelletü'l-menâr* 33/1 (1932), 64.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Nakzu esâsi mezhebi Darwin". *Mecelletü'l-menâr* 31/2 (1930), 130.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Nassü'l-varaka". *Mecelletü'l-menâr* 30/8 (1930), 597.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Nazariyyetü Darwin ve'l-İslâm". *Mecelletü'l-menâr* 30/8 (1930).
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Suâl ev es'iletü an hilâfeti Âdem ve nübüvvetihî ve ma'siyetihî". *Mecelletü'l-menâr* 33/10 (1933), 741-743.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Sûretü mülâhhas fî el-hükmi's-sâdır fî kazıyyeti Şeyh Ebû Zeyd". *Mecelletü'l-menâr* 21/1 (1918), 51-56.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Sûretü'n-Nisâ". *Mecelletü'l-menâr* 12/7 (1909), 481-499.
- Muhammed Reşîd Rızâ. "Tahkîku mes'eleti'l-imân bi'r-rusûli icmâlen ve tafsîlen". *Mecelletü'l-menâr* 20/9 (1918).
- Muhammed Reşîd Rızâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1954.
- Muhammed Tevfîk Sıdkî. "ed-Dîn fî nazari'l-akli's-sahîh, şubuhâtün li'l-maddiyyîn fi'l-Kur'ân". *Mecelletü'l-menâr* 8/18 (1905), 737-740.
- Muhammed Tevfîk Sıdkî. "el-İslâm hüve'l-Kur'ân vahdeh". *Mecelletü'l-menâr* 9/7

- (1906), 515-520.
- Muhammed Tevfik Sıdkî. "Keyfe hulika'l-insân". *Mecelletü'l-menâr* 14/4 (1911), 303-307.
- Muhammed Tevfik Sıdkî. "Usûlü'l-İslâm: Kelimetü insâf ve i'tirâf". *Mecelletü'l-menâr* 10/2 (1907).
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. M. Fuad Abdülbâki. 4 Cilt. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1991.
- Nakdî, Ârif. *Kitâbü'l-Mûciz fî İlmi'l-İctimâ*. Dımaşk: Matbaatü'l-Müfid, 1925.
- Neyfer, Muhammed el-Beşîr. "Âdemü ebü'l-beşer". *Mecelletü'l-menâr* 13/1 (1910), 22-24.
- Özel, Recep Orhan. "Kur'âniyyûn Akımının Mısırlı Bir Mümessili: Muhammed Ebu Zeyd (H.1349/M.1930) Örneği". *Amasya İlahiyat Dergisi* 12 (2019), 55-81.
- Özgökman, Fatih. "Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013), 49-76.
- Quatrefages, A. de (Armand). *The Human Species*. New York: D. Appleton and Company, 1879.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin. *et-Tefsîru'l-kebîr, Mefatihü'l-gayb*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Sallum, Mahmoud. *Menâr Ekolünün Hadis Anlayışı*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr*. çev. Zekeriya Yıldız. 16 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2012.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 5 Cilt. Mısır: Şerîketü Matbaati Mustafa, 1975.
- Torun, Tuğba. *Ahlakın Evrimsel Gelişiminin İmkânı*. İstanbul: Aktif Yayınevi, 2023.
- Turan, Maşallah. "Hz. Adem'in Peygamberliği Hakkındaki Tartışmaların Kritiği". *Mardin Artuklu Multidisipliner Çalışmalar Kongresi Sosyal Bilimler Tam Metin Kitabı (19-21 Nisan 2019 Mardin)*. ed. Hasan Çiftçi, Yasemin Ağaoğlu. 416-439. İKSAD Yayınevi, 2019.
- Türker, Ömer. *Evrimsel Risalesi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Vialleton, Louis Marius. *L'Origine des êtres vivants, l'illusion transformiste*. Paris: Les petits-fils de Plon et Nourrit, 1929.
- Vialleton, Louis Marius. *Un problème de l'évolution: la théorie de la recapitulation des formes ancestrales au cours du développement embryonnaire (loi biogénétique fondamentale de Haeckel)*. Montpellier: Coulet et fils, 1908.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Peygamber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34 (2007), 257-262.
- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *el-İsrâiliyyât fî't-tefsîr ve'l-hadîs*. Dımaşk: Dâru'l-İmân, 1985.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm: Kamûsu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut, 1976.